

Een rode draad voor een blauw verhaal. De links-liberale uitwerking van mimetische representatie en de opvattingen over democratisch burgerschap in België, 1893-1900

RIK RÖTTGER

I INLEIDING

‘De speciale band die links-liberalen onderhouden met de democratie is wellicht hun minst grijpbare kenmerk, het moeilijkst om toe te lichten’, zo stellen twee Belgische links-liberalen in hun manifest, het *Blauwe Boekje*, waarmee ze in 2003 hun politieke stroming in België op de kaart wilden zetten.¹ De schrijvers benadrukken dat de radicale democratie het *unique selling proposition* of handelsmerk van ‘links-liberale’ en ‘radicale’ partijen in Europa is. Daarbij verwijzen ze naar Nederland en D66, die deze vierde weg van het ‘democratisch radicalisme’ volgens hen vandaag gestalte geeft.² Ook de geschiedenis van de progressistische partij wordt als legitimeringsinstrument ingeschakeld in de bewijsvoering. Daaruit moet uiteindelijk blijken dat ‘de zorg voor de democratie zowat de rode draad is doorheen het hele verhaal van links-liberalisme.’³

In deze bijdrage nemen we die rode draad op en onderzoeken we de Belgische links-liberale politieke traditie doorheen het staatsrechtelijke debat over representatie tussen de eerste grondwetsherziening van 1893 en de aanneming van de wet op de evenredige vertegenwoordiging in 1899.⁴ Dat is een bijzonder tijdvak. België vormde toen zowat ‘het politiek laboratorium van Europa.’ Zo luidt althans het vaak gebruikte citaat uit de inleiding van het proefschrift *L'organisation du suffrage et l'expérience belge* van de Franse hoogleraar staatsrecht Joseph Barthélémy.⁵ Pierre Rosanvallon heeft erop gewezen dat in de jaren 1890 België de toon aangaf in het representatiedebat, dat zowel in Frankrijk als elders in Europa gevoerd werd.⁶ Aan Franse universiteiten, in de gerechtelijke wereld en in academische tijdschriften werd de Belgische casus een dankbaar onderwerp voor politieke wetenschappers en constitutionele ju-

1 S. Gatz, P. Vankrunkelsven, *Het Blauwe Boekje. Tweespraak over links-liberalisme* (Leuven, 2003) 143. Uitgebreider bij S. Gatz, P. Stouthuysen, ed., *Een vierde weg? Links-liberalisme als traditie en als oriëntatiepunt* (Brussel, 2001).

2 Zie in dit verband A. P. M. Lucardie, ‘Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa’, *Jaarboek 1992 DNPP* (Groningen, 1993) 200 vlg.

3 *Het Blauwe Boekje*, 19-22.

4 Voor een introductie verwijzen we naar het klassieke artikel van R. van Eenoo, ‘De evolutie van de kieswetgeving in België tussen 1830 en 1919’, *TvG*, XCII (1979) iii, 333-349 en recenter J. Stengers, ‘Histoire de la législation électorale en Belgique’, in: S. Noiret, ed., *Political strategies and electoral reform. Origins of voting systems in Europe in the 19th and 20th centuries* (Baden-Baden, 1990) 76-107.

5 J. Barthélémy, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge* (Parijs, 1912) 6. De republikeinsgezinde Barthélémy had via de vrijmetselarij goede contacten met het Belgische links-liberalisme. In een voetnoot bedankt hij amicaal het progressistisch kamerlid Georges Lorand (zie hieronder) voor veel inlichtingen.

6 P. Rosanvallon, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France* (Parijs, 1998) 113.

risten.⁷ Politiek-wetenschappelijke tijdschriften van reputatie zoals de *Revue politique et parlementaire* en *Annales de l'Ecole libre des sciences politiques* boden een forum aan Belgische correspondenten om uitgebreid te berichten over het kleine politieke laboratorium.⁸ België genoot in Frankrijk bijzondere aandacht omdat haar grondwet gedemocratiseerd moest worden, terwijl Frankrijk al ervaring had met het algemeen stemrecht. De Franse politieke wereld volgde de zoektocht van Belgen als Hector Denis of Adolphe Prins naar vernieuwende en tegelijk werkbare correcties op het algemeen stemrecht op de voet.⁹ Prins en Denis zochten zulke verbeteringen, zoals we zullen uiteenzetten, in een systeem van belangenvertegenwoordiging. Daarmee zou wat zij de overgang van een 'formele' naar een 'reële democratie' noemden een stevige basis krijgen.

Behalve de positie van België als 'gidsland' in de jaren 1890 en de rol van links-liberale politici in het representatiedebat maken ook de progressistische voorstellen voor een verfijning van de democratie, de drie Rs (*représentation proportionnelle*, *représentation des intérêts* en *référendum*), de linkse liberalen interessant. Doorheen deze concrete, politiek-strategische agendapunten wordt de links-liberale ideologie zichtbaar. De drie voorstellen moesten leiden tot een politieke representatie die heel het volk harmonieus weerspiegelde. Dit idee van 'mimetische representatie'¹⁰ stuurde het handelen van de Belgische progressisten en vormde hun opvatting van democratisch burgerschap, die verder ging dan algemeen stemrecht alleen.

De voorkeur voor mimetische representatie was zowel een stimulans tot partijvorming als tot algemeen stemrecht, stemplicht en de drie Rs. De mimetische representatie is, zoals we willen aantonen, niet louter een aangelegenheid van staatsrecht maar ook een leidraad voor politieke organisatie. De uitbouw van een autonome progressistische partij in de jaren 1890 illustreert hoe politiek in de ogen van de links-liberale leiding eruit moest zien. In de partijorganisatie werd de mimetische representatie immers in eigen kring uitgewerkt en toegepast, en vervolgens geëxporteerd naar het constitutionele debat.

Dat de Belgische liberalen al vroeg permanente partijstructuren hadden, is bekend. Sinds 1846 trad bij nationale verkiezingen een liberale partij coördinerend op. In

7 Een kleine staalkaart in H. de Smaele, 'Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)', *BMGN*, CXIV (1999) 328.

8 De secretaris-generaal van de progressistische partij, Hermann Dumont, verzorgde onder meer de parlementaire kroniek voor België in de *Revue politique et parlementaire* tussen 1900 en 1914. In de *Annales de l'Ecole libre des sciences politiques* vonden we voor de periode 1886 tot 1905 artikelen over de Belgische kieswetgeving en partijen van Leopold Arnaud, auditeur bij de Franse Raad van State en auteur van *La révision belge, 1890-1893*, de Belgische historicus en latere hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Luik Edouard van der Smissen en Léon Dupriez, hoogleraar vergelijkend publiekrecht en boegbeeld van de School voor politieke en sociale wetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven en auteur van *Organisation du suffrage universel en Belgique* (Parijs, 1901).

9 Rosanvallon, *Le peuple introuvable*, 113-115.

10 De mimetische representatie is het tegendeel van de 'esthetische representatie' zoals beschreven in F. R. Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties III. Politieke filosofie* (Kampen, 1997).

tegenstelling tot Frankrijk waar nooit een liberale partij gevormd werd en andere Europese landen waar de liberalen er niet in slaagden hun censuskiesrecht los te laten, kan België gelden als voorbeeld van een liberale politiek die niet alleen al vroeg positief stond tegenover partijpolitiek pluralisme¹¹, maar ook actief bijdroeg aan de ontwikkeling tot wat Paolo Pombeni de ‘forme-parti’ noemt. De Belgische ‘progressistische partij’ wilde een massapartij worden met een organisatie die continuïteit waarborgde en een sturende rol in de uitbouw van een eigen liberale wereld kon vervullen.¹²

De progressistische partijvorming na 1890 kan als tegenvoorbeeld gelden voor het populaire beeld van de liberaal als een ongebonden heer van stand, die huiverde voor ‘facties’ en ‘partijenschappen’ en zijn vrije handelen niet door structuur of organisatie liet bepalen.¹³ Dit tegenwicht tegen het clichébeeld, dat de interne dynamiek binnen de liberale wereld negeert, is een laatste argument om het Belgische representatievraagstuk tussen 1893 en 1900 en de rode draad van het links-liberalisme te onderzoeken. De progressistische partij streefde in organisatie en programma naar mimetische representatie en dat kan gezien worden als een liberale poging om ‘op het breukvlak van twee eeuwen’ de oorspronkelijk door liberalen gehanteerde scheiding van staat en *civil society* op te heffen.¹⁴

II MODELLEN VAN REPRESENTATIE. TWEE VORMEN VAN LIBERALISME

Tegenover de esthetische representatie — zo heeft F. Ankersmit de doctrinaire politiek gedoopt —¹⁵, staat de mimetische representatie die, zo wil ik in deze bijdrage aantonen, uitgewerkt werd in de politiek van de Belgische progressief-liberalen tijdens de eerste grondwetsherziening van 1893.¹⁶ In wat volgt zal ik daarom achtereenvolgens de begrippen mimetische en esthetische representatie kort definiëren en de koppeling van mimetische representatie en progressief-liberalisme even van nabij bekijken. Zo kan dan het representatievraagstuk in België tussen 1882 en 1900 vanuit dit progressistisch standpunt worden uitgewerkt.

11 Deze these is stevig onderbouwd in H. de Smaele, ‘‘Omdat we uwe vrienden zijn.’ Religie en partijidentificatie, 1884-1914’ (Onuitgegeven doctoraats thesis KULeuven, 2000) 29-72.

12 België vormt dus een uitzondering op de besluiten van Nicolas Rousselier in: ‘Un cas limite de famille politique. Les libéraux dans les Etats-nations européens’, in: F. Cépède, G. Morin, N. Rousselier, ed., *Les familles politiques en Europe occidentale au XIXe siècle* (Rome, 1997) 147-153.

13 J. A. O. Eskes, ‘Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848’, *Jaarboek 1999 DNPP* (Groningen, 2000) 62 vlg.

14 H. te Velde, ‘De spiegel van de 19e eeuw. Partij, representatie en geschiedenis’, *Jaarboek 2000 DNPP* (Groningen, 2001) 19-40, met name 21-22.

15 Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties III*, 9-18 en *Idem, De spiegel van het verleden. Exploraties I. Geschiedtheorie* (Kampen-Kapellen, 1996) 144-179.

16 I. Hampsher-Monk, ‘Representatie als Mimesis. Politieke en esthetische representatie bij Edmund Burke’, *Feit en Fictie*, III (1997) 35-48.

II.1. *De esthetische representatie*

De esthetische representatie, die de doctrinairen aankleefden, vereist afstand tussen het volk en haar politieke vertegenwoordigers. Kiezers en verkozenen zijn dan ook duidelijk van elkaar onderscheiden en zelfs in de grondwet omschreven. Voor Guizot, Royer-Collard en de Franse doctrinairen bestond er een fundamenteel onderscheid tussen politieke en sociale orde; tussen werkelijk en wettelijk land.¹⁷

De esthetische representatie bouwt voort op deze fundamenteel-theoretische kloof. Voor de doctrinairen was de kloof zelfs noodzakelijk voor een goede politiek. De kloof, zo meenden de doctrinairen en andere ‘aristocratische liberalen’, kon perfect overbrugd worden door *corps intermédiaires* of het middenveld.¹⁸ In België waren de partijen al snel georganiseerd en konden zo de verbinding maken tussen de Wetstraat en de dorpsstraat. Zoals bekend was de eerste nationale buitenparlementaire partijorganisatie het resultaat van een doctrinair institutionaliseringsproces onder leiding van de Brusselse vrijmetselaar Pierre Théodore Verhaegen.¹⁹

De Belgische partijen werden gezien als de steunpilaren van het parlementarisme. Gedurende de hele negentiende eeuw schonk men in het buitenland veel aandacht aan en bewonderde men de stabiliteit van de Belgische parlementaire democratie. Deze scheiding tussen maatschappij en staat in de politiek is volgens Ankersmits esthetische metafoor gelijk aan het onderscheid tussen realiteit en representatie in de kunst. Zoals er aan de kunstenaar geen absolute regels kunnen worden opgelegd over hoe de waargenomen wereld uitgebeeld moet worden, zo kan er aan de volksvertegenwoordiger evenmin een imperatief mandaat worden opgelegd. Dat was ook de visie van Eudore Pirmez in 1857 op het moment van zijn eerste kandidatuurstelling. De toen 25 jaar oude doctrinaire liberale jurist en latere minister van binnenlandse zaken liet zijn kiezers meteen weten geen imperatief mandaat te kunnen aanvaarden.²⁰

17 A. Craiutu, ‘Toqueville and the political thought of the French doctrinaires (Guizot, Royer-Collard, Rémusat)’, *History of political thought*, XX (1999) iii, 456-493 en ook H. te Velde, ‘Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme’, *BMGN*, CXIII (1998) iii, 322-343.

18 Dit is de these van het recent verdedigde doctoraatsproefschrift van A. de Dijn, ‘Aristocratic liberalism in 19th century France, 1814-1870’ (Onuitgegeven doctoraatsthesis KULeuven, 2005).

19 E. Pombeni, *Introduction à l’histoire des partis politiques* (Parijs, 1992) 232.

20 Pirmez, Eudore (Marcinelle, 14/02/1830-Brussel, 02/03/1890) advocaat, economist, beheerder van vennootschappen, directeur van de Nationale Bank; burgemeester van Marchienne-au-Pont, kamerlid voor Charleroi, minister, minister van staat. Citaat in A. Nyssens, *Eudore Pirmez* (Brussel, 1893) 27. Hij was hiermee de echo van de liberale minister van binnenlandse zaken Charles Rogier die bij de uniformering van de kiescijns in 1848 de totale afschaffing ervan had afgewend met volgende woorden: ‘Au point de civilisation où nous sommes parvenus, on exige de ceux qui, dans nos gouvernements représentatifs, sont appelés à désigner des mandataires de la nation, une condition d’aptitude présumée, une garantie et de l’intérêt qu’ils portent au maintien des institutions et de l’indépendance individuelle nécessaire à l’exercice du droit d’élire. Le cens, signe caractéristique de la fortune, est considéré comme le gage ordinaire de la réunion de ces diverses conditions. Celui qui possède a pu consacrer quelques loisirs à la culture de son intelligence; il a pu, dans son enfance, recevoir l’éducation première qui a favorisé le développement de ses facultés morales. Ainsi explique la présomption d’aptitude électorale basée sur le paiement de l’impôt.’ Parlementaire Handelingen Kamer (PHK), dd. 14 februari 1848, geciteerd bij J.-P. Nandrin, ‘Le régime du suffrage censitaire en Belgique au XIXe siècle’, *Les cahiers de la fonderie*, XXXI (2004) 11.

Je crois ne devoir accepter de mandat impératif de personne; je désire de me réserver sur chaque question toute ma liberté d'appréciation, toute mon indépendance, afin de pouvoir toujours n'obéir qu'aux seules inspirations de ma raison et de ma conscience... Selon moi, un représentant ne doit pas enchaîner d'avance la liberté de son vote, renoncer à l'examen consciencieux des lois proposées et aux lumières qui naissent des discussions. De pareils engagements sacrifient à l'espoir du succès l'indépendance et par conséquent la dignité même du mandat qu'on sollicite.

Het fundament van de esthetische representatie is de doctrinaire theorie dat stemrecht een functie is die verkregen wordt op basis van een indicatie van onafhankelijkheid.²¹ De grondwetgevende vergadering, het Nationaal Congres, gebruikte hiervoor als graadmeter het bezit uitgedrukt in de cijns. Een erg beperkte groep cijnskiezers heeft zo, tussen 1831 en 1894, de grondwettelijk vastgelegde taak vormgegeven om bij verkiezingen de macht van het volk aan haar vertegenwoordiging te delegeren. De esthetische representatie creëerde aldus een democratische aristocratie, gebaseerd op Guizots 'soevereiniteit van de Rede'.²²

Uitgaande van die redenering verzette Pirmez zich in 1883 in de Kamer tegen de invoering van het capaciteitsstemrecht.²³ Voor deze doctrinair-liberale pleitbezorger van evenredige vertegenwoordiging was het cijnskiesrecht het enige regime waarin het stemrecht door een aantal voorwaarden met betrekking tot belasting en bezit beperkt werd tot diegenen die het best deze taak konden vervullen:

Le cens a pour but de déterminer la catégorie des citoyens qui, pris dans leur ensemble, possèdent non seulement les connaissances scolaires auxquelles on restreint si abusivement la notion de capacité, mais qui, par leur position sociale, leur éducation, leurs relations, le temps dont ils disposent, présentent des garanties de juste discernement qu'on trouverait pas ailleurs. Et à cela s'ajoute une garantie de la plus haute importance, celle de la participation directe aux charges de l'Etat ...

II.2. *Mimetische representatie. De theorie*

De mimetische representatie daarentegen laat geen ruimte voor een kloof tussen kiezers en verkozenen. Zij gaat uit van de republikeinse volkssoevereiniteit en erkent geen enkele opdeling van burgers. Elke burger moest in principe tegelijk regeren en geregeerd worden, volgens de formule van de republikeinse traditie die teruggaat tot de republieken uit de Griekse oudheid. De mimetische representatie streeft een republikeins ideaal van directe democratie na en stelt dat alle burgers volledig gelijk en inwisselbaar zijn. De volksvertegenwoordiging mag zich niet als een aparte elite of maatschappelijke klasse onderscheiden van het volk. Alle vormen van distinctie of

²¹ Zie voor deze discussie binnen het Nationaal Congres: Barthélémy, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, 36.

²² A. Craiutu, 'Between Scylla and Charybdis. The strange liberalism of the French doctrinaires', *History of European ideas*, XXIV (1998) iv-v, 253.

²³ Nyssens, *Eudore Pirmez*, 130.

privileges moeten geweerd worden. Beroepspolitiek leidt tot corruptie. Mandaten moesten dan ook in tijd beperkt blijven. Daarom wilden vele progressisten de parlementaire mandaten in tijd beperken tot één à twee jaar. Zo moest vermeden worden dat het ambt van volksvertegenwoordiger alleen toegankelijk werd voor een aparte kaste en de voeling met het volk verloren ging.

Een verkiezing was voor het progressief-liberalisme geen *act of deference*, geen politiek ritueel voor de bevestiging van maatschappelijk aanzien. Een politiek mandaat was ook geen eretitel, maar een opdracht. Het was een plicht voor in principe elke burger. In de oude republieken werden ambten daarom bij loting toegewezen.²⁴ De verkozene was eerder een tijdelijk afgevaardigde van zijn gelijken dan een vertegenwoordiger van de metafysische nationale soevereiniteit die zich vrij kon opstellen met als legitimatie 'de nuttige fictie van hét algemeen belang.'²⁵ Dit wordt al duidelijk uit het woordgebruik. De progressief-liberalen verkozen het woord *député* boven *représentant*.²⁶ Institutioneel waren de progressief-liberalen evenals hun radicale geestverwanten in Frankrijk voorstanders van het zogenaamd 'imperatief mandaat'.²⁷ Bij verkiezing werden zo door de kiezers niet alleen de afgevaardigden uit hun midden aangeduid, maar werd ook een minutieus uitgewerkt standpunt vastgelegd waar de afgevaardigden naar dienden te handelen. Voor nieuwe ontwikkelingen dienden de verkozenen dan opnieuw ruggespraak te organiseren met hun kiescollege. De verkozene was contractueel verbonden met zijn kiezers door de ondertekening van het programma dat het comité van zijn partij had opgesteld. Het contract zou vanzelfsprekend verbroken worden wanneer de mandataris zijn verplichtingen niet nakwam en de bepalingen van het programma niet opvolgde.

In de radicale en republikeinse politieke traditie wordt bijgevolg veel aandacht besteed aan de controle van dit contract. Die kon continu publiekelijk verlopen via de pers, of plaatsvinden op formele momenten binnen het kader van de partij zoals congressen, algemene vergaderingen, verkiezingsmeetings en *polls*. Voor een goed werkende mimetische representatie en controle van de mandatarissen zijn dus een sterk georganiseerd publiek debat en rechtstreekse banden tussen kiezers en gekozenen noodzakelijk. Dit laatste betekende in de ogen van de progressisten een grotere rol voor politieke partijen als schakel tussen het volk en zijn vertegenwoordigers. De progressistische partij zag het als haar opdracht de participatie van de burgers te kanaliseren naar de politieke structuren. De partij was met andere woorden de drijfriem die de maatschappelijke dynamiek moest overdragen op het politieke apparaat.

²⁴ Zie in dat verband B. Manin, *The principles of representative government* (Cambridge, 1997).

²⁵ W. Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemeen belang', *Feit en Fictie*, III (1997) 15-34.

²⁶ I. Prothero, *Radical artisans in England and France, 1830-1870* (Cambridge, 1997) 25-26.

²⁷ D. Mollenhauer, *Auf der Suche nach der 'Wahren Republik.' Die französischen 'Radicaux' in der frühen Dritten Republik (1870-1890)* (Bonn, 1997) 138-166.

III MIMETISCHE REPRESENTATIE IN DE PRAKTIJK

III.1 Partijvorming

Wat de eerste voorwaarde, het theoretisch raamwerk van de openbaarheid, betreft bestonden er feitelijk nauwelijks obstakels voor de klassieke liberale vrijheden. Zowel de persvrijheid als de vrijheid van vereniging had in België, in tegenstelling tot Frankrijk, een erg ruime en stevige basis. De lof van de 'liberale' Belgische grondwet is in die optiek al vaak bezongen. De progressisten konden zich dan ook meteen volledig storten op de praktische inrichting van de publieke ruimte als controleorgaan. Zo was de publicatie van een zogenaamd Beknopt verslag van de Kamer van volksvertegenwoordigers vanaf de jaren 1880 een progressief-liberale eis. De burgers snel, objectief en in samengevatte vorm inlichten over de parlementaire werkzaamheden was de doelstelling. De voorstellen gingen zelfs zo ver deze verslagen gratis te verspreiden onder de kiezers.²⁸

De institutionalisering van een progressistische partijorganisatie, die geconcipieerd werd als een manier om de directe politieke participatie binnen de schaalgrootte van de natiestaat te herstellen, nam een aanvang in 1887 met de organisatie van het eerste progressistische congres. De bouwstenen hiervoor vinden we echter al terug aan het eind van de jaren 1860, met name in de uitbouw van eigen persorganen. De Brusselse progressief liberalen, die sterk geloofden in de kracht van het (geschreven) woord, stichtten inderdaad talloze kranten en krantjes. Enkele daarvan groeiden uit tot toonaangevende opiniebladen van de liberale linkerzijde die de kiem vormden voor een partijstructuur. Zo was er *La Liberté* in de jaren 1860 en *Le National Belge* begin jaren 1880. Tussen 1884 en 1907 rolde in de hoofdstad dagelijks *La Réforme* van de persen. Deze krant, geleid door Emile Feron en Georges Lorand, werd gaandeweg de spreekbuis van de progressistische partij en kreeg zo de bijnaam *moniteur officiel du progressisme*.²⁹

Het is opvallend hoe de gewenste vorm van directe democratie, die Georges Lorand onder andere beschreef in zijn brochure *Le Référendum*, weerspiegeld wordt in de concrete werking van de progressistische congressen.³⁰ Net zoals in het antieke Griekenland kwamen de burgers plaatselijk in een comité samen om de kwesties vermeld op de agenda van het congres te bespreken, daarna werden uit hun midden de afgevaardigden gekozen. Deze afgevaardigden trokken vervolgens met een imperatief mandaat naar Brussel om er een nationaal programma vast te leggen. Dit programma bond vanaf dat moment, krachtens artikel 6, nadrukkelijk alle mandatarissen en alle leden aan de progressistische basis.

²⁸ E. Witte, J. Ceuleers, 'De parlementaire verslaggeving in en over de Kamer', in: E. Gerard, e. a., ed., *Geschiedenis van de Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers* (Brussel, 2003) 321-322.

²⁹ F. Sartorius, 'La petite presse des années 1860', in: A. Miroir, *Laïcité et classes sociales, 1789-1945* (Brussel, 1992) 45-67; A. M. Vloeberghs, 'Bijdrage tot de studie van de progressistische pers te Brussel (1864-1876). De studentenpers en de groep 'Le libre examen - La liberté' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 1971) en J.-L. de Paepe, *La Réforme, organe de la démocratie libérale* (Leuven, 1972).

³⁰ G. Lorand, *Le Référendum* (Brussel, 1890) 19-21.

Mimetische representatie vraagt politieke betrokkenheid en participatie van elke burger. Het was via de pers en in het bijzonder via *La Réforme* dat de Brusselse progressisten politiek trachtten te mobiliseren. Tegelijk werden ook nationale organisaties opgebouwd die de gepolitiseerde burgers konden omkaderen.³¹ De stemrecht-kwestie was de katalysator in deze beweging. Zo ontstond te Brussel in 1882 een *Ligue nationale pour la réforme électorale* op initiatief van de progressisten.³² Deze drukingsgroep voerde haar strijd op nationaal niveau; haar publieke acties beoogden ‘la constitution d’une armée bien disciplinée, ayant une force morale assez puissante pour imposer la réforme.’³³

Pierre Rosanvallon merkte in dit verband op dat de keuze voor het liberale woord *réforme électorale* veelbetekenend is.³⁴ De openheid van deze formule, zo zegt hij, moet ons attenderen op de nuances en accenten die binnen de stemrecht-hervormingsbeweging zelf werden aangebracht. Rosanvallon waarschuwt de historicus voor de teleologische val om de hervormingen die door de liberalen werden geformuleerd te zien als stappen in één ononderbroken, rechte lijnige mars naar algemeen stemrecht.

III.2 Hervorming van de politieke structuren

Zoals de Engelse *Chartists of Radicals* kwamen de Belgische progressisten op voor *reform*, zij zagen het als hun taak de verstarde maatschappij open te breken en het stemrecht was hiervoor het breekijzer.³⁵ Politieke rechten stonden gelijk aan emancipatie, aan bevrijding uit achterstelling, het progressisme voerde in de moderne politieke *newspeak* ‘de strijd tegen de sociale uitsluiting.’ Edmond Picard, een progressistisch democraat die later de overstap naar de BWP zou maken, publiceerde in 1882 een *proclamation aux non-censitaires* waarin we lezen:³⁶

Il y a 52 ans que vous êtes privés de tout droit politique! Il y a 52 ans qu’on dispose, sans vous, de vos biens par l’impôt, de vos enfants par la conscription!

Deze onrechtvaardige toestand was onhoudbaar en Picard riep de arbeiders en kleinburgers daarom op aan te tonen ‘qu’un citoyen qu’on écarte systématiquement du scrutin n’est, dans sa patrie, qu’un serf et un étranger.’³⁷

De liberale krachten werden vanaf de jaren 1880 gebundeld om grondwetsartikel 47, dat de kiesvoorschriften voor de Kamer behelsde, onmiddellijk aan te passen. De herziening van dit artikel was het gemeenschappelijk doel van de hele beweging.

31 E. Witte, *Politieke geschiedenis van België. Brussel* (Brussel, 1997) 123-125.

32 E. Picard, *Histoire du suffrage censitaire en Belgique depuis 1830* (Brussel, 1883) 154-171.

33 *Le National*, 8 oktober 1881.

34 P. Rosanvallon, *Pour une histoire conceptuelle du politique* (Parijs, 2003) 22-23.

35 E. Biagini, *Liberty, retrenchment and reform* (Cambridge, 1992) 256-368.

36 E. Picard, *Carillon des grelots progressistes* (Brussel, 1882) 151-153.

37 *Ibidem*.

Aangezien hiervoor een grondwetswijziging noodzakelijk was, moest dus allereerst een parlementaire meerderheid voor de nietigverklaring van het geïmplementeerde artikel gevonden worden. De eerste tactische doelstelling van het progressisme was het winnen van deze stemming. Om een breed front te vormen werden de concrete stemrechtformules in de kast gelaten en verzamelde men zich rond de vlag van de *réforme électorale*. De stemrechthervorming vervulde dus dezelfde disciplinerende functie voor de progressisten als het antiklerikalisme voor gans het liberalisme. We zien dat allerlei groepen uit 'het volk achter de kiezers' via dit kanaal betrokken werden bij de progressistische politieke actie.³⁸

De *Ligue nationale pour la réforme électorale* werd onder leiding van Janson een ware progressistische mantelorganisatie die steun kreeg uit alle lagen van de bevolking en uit alle hoeken van de liberale wereld. De *Ligue* kan dan ook als de voorloper van de eigenlijke progressistische partij beschouwd worden. De echte institutionalisering van een autonome progressistische partij binnen de liberale wereld ontstond in 1890 door de besluiten van het derde progressistische congres. De *Fédération progressiste* die toen werd opgericht was het resultaat van het samenvoegen van het organisatorische, sociaal, financieel en symbolische kapitaal dat *La Réforme* en de *Ligue nationale pour la réforme électorale* hadden weten te mobiliseren.³⁹ Vanaf dat ogenblik werd de stemrecht kwestie een blauwdruk voor ideologische en structurele integratie van het links-liberalisme.

In zijn uiterste consequentie betekende positie kiezen binnen het model van mimetische representatie, waarbij directe democratie het ideaal is, vanzelfsprekend ook dat elke Belg in beginsel stemrecht diende te bezitten. Dit is immers de essentie van het burgerschap *an sich*. Met een resolute keuze voor algemeen stemrecht trok het progressisme haar *participant political culture* door naar de vertegenwoordigende politieke structuren.⁴⁰ Op kerstdag 1890 formuleerde het progressistisch congres dan ook de volgende resolutie:⁴¹ 'Le droit de suffrage est inhérent à la qualité des citoyens. En conséquence le Congrès progressiste inscrit à son programme le suffrage universel.'

IV DE STEMRECHTKWESTIE. VERTREKpunt VAN HET LIBERALE DEBAT OVER REPRESENTATIE

Oppervlakkig gezien wordt het liberalisme en *a fortiori* zijn linkervleugel in heel Europa vaak vereenzelvigd met de strijd voor algemeen stemrecht.⁴² Van binnenuit

³⁸ Zie hiervoor meer uitgebreid mijn licentiaatsverhandeling: R. Röttger, 'Politiek-culturele ontstaanscontext en institutionaliseringsprocessen van de progressistische partij, 1884-1894' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2000) 63-80.

³⁹ Voor deze benadering van partijvorming zie A. Panebianco, *Political parties. Organisation and power* (Cambridge, 1988).

⁴⁰ Voor deze terminologie zie het oorspronkelijk in 1963 verschenen boek van G. Almond, S. Verba, ed., *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations* (Londen, 1989) 16-18.

⁴¹ *La Réforme*, 26 december 1890.

⁴² R. Romanelli, 'Electoral systems and social structures. A comparative perspective', in: *Idem, How did they become voters?* (Den Haag, 1998) 6.

bekeken was de stemrecht kwestie voor de liberalen van de negentiende eeuw echter in de eerste plaats een bron van verdeeldheid in plaats van een gemeenschappelijk streven. Wie de woorden *suffrage universel* uitsprak op om het even welke liberale bijeenkomst bracht al gauw grote deining in de zaal teweeg. Toch werd binnen de liberale wereld intensief naar een eenheidscheppende formule voor stemrecht-uitbreiding gezocht. De vrijmetselarij, die in het negentiende-eeuwse België steeds in symbiose leefde met de liberale partij en als een soort van studiecentrum optrad, besprak de stemrecht kwestie in haar werkplaatsen en op nationale conventies in 1886 en 1891.⁴³ In januari 1893 liet het Grootoosten van België een oproep aan de Kamers voor de invoering van algemeen stemrecht in de straten van de hoofdstad aanplakken.⁴⁴ In de pers verschenen na 1884 regelmatig oproepen van vooraanstaande liberalen om een liberaal congres te organiseren om tot een vergelijk te komen in de stemrecht-kwestie.⁴⁵

Dat liberaal congres bleef uit tot 1894, maar de liberale federatie, het centrale, nationale orgaan van de liberale partij opgericht in 1875,⁴⁶ zocht naar nationale consensus en hield daartoe in 1891 een enquête onder alle liberale arrondissementele kiesverenigingen. De antwoorden die bij de commissie binnenkwamen, vertoonden een grote verscheidenheid en eisten in overgrote meerderheid bijkomende maatregelen bij de invoering van algemeen stemrecht, meer in het bijzonder betreffende evenredige vertegenwoordiging en onderwijsplicht.⁴⁷ Het representatievraagstuk is als regel voor de liberalen dus meer dan alleen een geïsoleerde kwestie van stemrecht. Het gaat in beginsel om een bepaalde visie op burgerschap waarin ook de onderwijs- en dienstplichtdiscussies een rol spelen.

Het derde progressistisch congres (1890) startte daarom, na het besluit om het algemeen stemrecht in het programma op te nemen, onmiddellijk met de discussie over evenredige vertegenwoordiging en een referendum. Dit debat werd nog twee jaar in de pers en op partijmeetings gevoerd tot men er op het progressistisch congres van 17 april 1892 in slaagde een evenwichtige synthese te presenteren. In alle kiesomschrijvingen zouden er kandidaturen worden gepresenteerd met *le suffrage universel pur et simple* als electoraal platform. Dit desnoods tegen andere liberalen in. Op die manier leerden de progressisten zich ter linkerzijde met de BWP.

Om confrontaties met de doctrinairers te vermijden, gematigde kiezers niet af te schrikken en transacties met het katholieke regeringskabinet Beernaert mogelijk te maken, werd de eis van algemeen stemrecht begeleid door wat in de progressistische

43 A. Macharis, 'Politieke tendensen binnen de vrijmetselarij voor de eerste wereldoorlog', *Brood & rozen* (1999) iv, 43-45 en ook J. Tordoir, *Paul Janson (1840-1913). Un libéral à la conquête du suffrage universel* (Brussel, 1999) 50, 55-90.

44 *La Réforme*, 26 januari 1893.

45 Bijvoorbeeld bij I. van Cleef, 'Les divisions du parti libéral et le congrès de 1885', *Revue de Belgique*, XVII (1885) 167 vlg. of E. Goblet d'Alviella, 'De la convocation d'un congrès libéral' et de la réorganisation du parti', *Revue de Belgique*, XIX (1887) 317 vlg.

46 M. Dechesne, *Le parti libéral à Liège, 1848-1899* (Leuven-Parijs, 1974) 74-79.

47 Fédération libérale, *Rapports présentés à la séance du 19 janvier 1891 sur la question de la révision constitutionnelle* (Brussel, 1891).

propaganda het systeem van de drie Rs is gaan heten, namelijk 1) *la représentation proportionnelle* of het evenredigheidsstelsel, 2) *la représentation des intérêts* of de belangenvertegenwoordiging en 3) *le référendum*, het referendum.⁴⁸

Aan deze synthese was een lange en ingewikkelde besluitvorming binnen de Belgische liberale wereld vooraf gegaan. Eerst reconstrueren we de opvattingen over algemeen stemrecht binnen het Belgisch liberalisme tot aan de vooravond van de grondwetsherziening van 1893. Daarna zullen we het systeem van de drie Rs uitwerken om de progressistische toepassing van de mimetische representatie in de vertegenwoordigende organen meer reliëf te geven.

IV.1 *Het liberaal debat omtrent de stemrecht kwestie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Un débat pas comme les autres*

In België was het stemrechtvraagstuk al bijna zo oud als de natie zelf en zeker ouder dan de mythische ‘stichting’ van de liberale partij in 1846.⁴⁹ De optie voor een cijnskiesstelsel was al vanaf de aanvang in liberale kringen omstreden en haar radicaalste elementen hebben steeds de invoering van algemeen stemrecht naar Frans model bepleit. Elke generatie tussen 1840 en 1880 bracht zo zijn democratische *gentlemen-leaders* voort: Adelson Castiau, Edmond Picard, Paul Voituron en Paul Janson.⁵⁰ Net zoals in Frankrijk leefden deze intellectuelen politiek sterk in wisselwerking met het ‘volk achter de kiezers’ dat opkwam voor zijn recht om gerepresenteerd te worden. Dit kon dan gebeuren door zogenaamde ‘arbeiderskandidaten’, of door stemrechtuitbreiding.

De verdeeldheid binnen de negentiende-eeuwse liberale wereld laat zich dus niet simpel vatten in de sociale tegenstelling tussen radicale verdedigers van het algemeen stemrecht en conservatieve burgerlijke cijnskiesers. Die tweedeling negeert andere tegenstellingen die schuilgaan achter de keuze voor een esthetische dan wel een mimetische representatie, zoals de vraag of ‘de rede’ voorrang heeft op ‘het aantal’ en of de definitie van ‘stemmen’ een ‘recht’ dan wel een ‘functie’ is.

IV.2 *Stemrecht en burgerschap als brandpunten*

De kernvraag bij de stemrecht kwestie is de opvatting van ‘burgerschap’. Een burger mocht immers stemmen en droeg dus bij tot het maken van wetten. Wie de gemeenschap vorm gaf, moest er echter ook volwaardig aan deelnemen. En die participatie was geen vrijblijvende zaak, daarover waren doctrinair en progressisten het eens.

Over die voorwaarden of kwaliteiten en de manier waarop die getoetst dienden te worden, gaat de politieke discussie over het algemeen stemrecht binnen het libera-

⁴⁸ *La Réforme*, 15-18 april 1892.

⁴⁹ A. Miroir, ‘Het liberaal congres van 1846’, in: A. Verhulst, H. Hasquin, ed., *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis* (Brussel, 1989) 67-74.

⁵⁰ Zie L. Bertrand, *Histoire de la démocratie du socialisme et en Belgique depuis 1830* (Brussel, 1909) en Picard, *Histoire du suffrage censitaire*.

lisme. De notie van *capacité*, de normatieve invulling van wat er dan precies nodig is om stemrecht te kunnen uitoefenen, is de kern van de stemrecht discussie.⁵¹ Daar botsten de burgerschapsbeelden van de liberale linker- en rechterzijde op elkaar.⁵²

Abram de Swaan heeft beargumenteerd dat vroegmoderne elites uitsluiting uit de lokale gemeenschap in essentie baseerden op drie criteria: nabijheid, ongeschiktheid en meegaandheid.⁵³ Voor het doctrinaire burgerschapsideaal gelden die criteria *mutatis mutandis* ook. De negentiende-eeuwse burgerlijke liberalen, de sociale en geestelijke erfgenamen van dat vroegmoderne patriciaat, kwamen daarom vaak met uitsluitingscriteria voor onwaardigen zoals landlopers en steuntrekkers. Deze behoeftige groepen kunnen niet in hun levensonderhoud voorzien en zijn geen ‘productieve burgers’ maar parasieten. Zij missen autonomie op economisch vlak.⁵⁴ De zelfstandigheid van vrouwen werd op moreel vlak ontkend, wat De Swaan met ‘meegaandheid’ aanduidt. Waar die term voor de stedelijke elites nog een positieve betekenis had, is meegaandheid voor de liberalen van de negentiende eeuw een problematischer term. Vooral vrouwen waren volgens de liberalen op het gebied van de godsdienst en in het gezin niet zelfstandig, zij waren om die reden moreel niet autonoom en dus geen burgers. In De Swaans model betekent nabijheid verwantschap of verblijfplaats. De burgers moesten dus Belgen zijn. Impliciet werd hier de keuze om solidair te zijn met de gemeenschap, waarop de liberale wilsnatie steunde, getoetst. De vanzelfsprekendheid van de nationaliteit geeft tegelijk het belang aan dat alle liberalen er aan hechtten.⁵⁵ Zelfs de meest open en democratische uitwerking van burgerschap zoals het *Verfassungspatriotismus* zag de loyaliteit aan de natie als een vaststaand feit.

Voor de doctrinair bleef de eis van economische en morele zelfstandigheid, vervat in de cijns, de belangrijkste voorwaarde. Het algemeen stemrecht was voor hen alleen acceptabel als zogenaamde onwaardigen en behoeftigen uitgesloten werden. De doctrinaire Brusselaar Charles Graux deed in 1871 in de Kamer een opmerkelijke uitspraak toen hij stelde dat deze personen geen recht hadden op stemrecht. Het schrappen van deze kiezers zou het stemrecht net zo min devalueren als het uit de roulatie halen van valse munten de geldwaarde zou doen dalen, besloot de toekomstige minister van financiën.⁵⁶ Doctrinaire voorstellen zouden tot 1900 vaak amendementen bevatten die vagebonden, armen of ongeletterden expliciet uitsloten.⁵⁷ Zo diende Graux, trouw aan dit idee, in 1893 een compromisvoorstel in bij de commissie voor

51 *Les pandectes belges*, XV (1885): ‘Capacité électorale’, nr 1 tot 3 (kolom 994).

52 I. de Haan, ‘Burgerschap, sociale stratificatie en sociale uitsluiting in de 19e eeuw’, in: J. Kloek, K. Tilmans, ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘Burger’ in de Nederlanden tot de 21ste eeuw* (Amsterdam, 2002) 256-273.

53 A. de Swaan, *Zorg en de staat* (Amsterdam, 1996) 27-32.

54 Voor de notie productief burger zie S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam, 1992) 209-248.

55 Romanelli, ‘Electoral systems and social structures’, 22.

56 *Les pandectes belges*, XV (1885): nr 149 (kolom 1067).

57 J. van den Heuvel, *De la révision de la constitution belge* (Brussel, 1892) 37-60.

grondwetsherziening waarbij het algemeen stemrecht aanvaard werd onder voorwaarde van *exclusion de illettrés et indigents*.⁵⁸

Vanwege de morele waarde van autonomie werd door alle liberalen geijverd voor volksonderwijs ingericht door de staat. Voor de radicalen was bekwaamheid (*capacité*) de eerste en enige voorwaarde voor politieke participatie.⁵⁹ Voor de meritocratische progressief-liberalen was het *Bildung* en niet *Besitz* die iemand tot kiezer maakte. Een nationaal openbaar onderwijssysteem, ingericht volgens de formule *instruction obligatoire, laïque et gratuite* was het primaire instrument voor verdere democratisering aldus de Gentse progressist Paul Voituren:⁶⁰

pour exercer [le droit de suffrage] il faut être capable, c'est-à-dire savoir se conduire soi-même, avoir le sentiment de ses droits et de ses devoirs naturels et posséder les instruments de la connaissance, l'écriture et la lecture, afin de se rendre compte par soi-même des affaires publiques. La société est en droit d'exiger des preuves de capacité des citoyens qui se présentent pour exercer leur droit de vote, et de placer sous une forme de tutelle politique ceux qui ne pourraient fournir ces preuves. ... Les censitaires, qui sont investis, dans notre pays, de la tutelle politique des classes inférieures, sont obligés de travailler à leur émancipation, en faisant décréter l'instruction primaire obligatoire, gratuite et laïque et d'élargir les limites du corps électoral...

Toen het progressistisch boegbeeld Paul Janson in 1877 in de Kamer zetelde, nam hij de eerste kans te baat om een pleidooi te houden voor *le suffrage universel éclairé et libre*.⁶¹ Zo vinden we hem bij de bespreking van de troonrede al op het spreekgestoelte om deze formule toe te lichten. Nu de Kamer een wet op de verkiezingsfraude goedgekeurd had, waren volgens de progressistische democraat nieuwe stappen noodzakelijk en zou hij vanaf dat moment zonder ophouden interveniëren om de herziening van grondwetsartikel 47 te vragen. Een *régime représentatif sérieux*, aldus Janson, zou niet accepteren dat de vrijheid van pers of vereniging zou worden beknot en dat de kiezer zich niet volledig onafhankelijk zou kunnen informeren over de zaken die hem aangaan of om met kennis van zaken zijn kandidaten aan te duiden. In diezelfde lijn ligt ook de eis dat de kiezer de capaciteiten moet hebben om zijn taak naar behoren te vervullen. De kiezer diende concreet zelf de naam van de kandidaat van zijn keuze te kunnen schrijven en in staat te zijn de door de politieke partijen in bijeenkomsten en in kranten uitgewisselde argumenten te begrijpen. De bekwaamheid die de wet van de kiezer zou moeten eisen, bestond er volgens Janson dus uit dat hij in staat zou zijn deel te nemen aan het politieke debat en dat hij autonoom zijn mening kon vormen over de politieke actualiteit zonder tussenpersonen, die zijn stemgedrag konden beïnvloeden. Een burger diende volgens Janson in staat gesteld te worden om een geldige stem uit te brengen zodat 'il puisse le formuler lui-même sans s'en rap-

⁵⁸ L. Arnaud, *La révision belge, 1890-1893* (Parijs, 1894) 90-92, *La Réforme*, 12 januari 1893.

⁵⁹ P. Voituren, 'Le droit de suffrage', *Revue de Belgique*, VIII (1876) 375-395.

⁶⁰ *Ibidem*, 393.

⁶¹ PHK, 1877-1878, 14-15.

porter à personne et en ne consultant les inspirations de sa propre conscience.’⁶² Een representatieve democratie was volgens hem een leugen en een fictie als er geen garanties bestonden voor de vrijheid van de kiezer zowel voor, tijdens als na de stemming.

Het progressistisch burgerschapsideaal van de ‘capaciteitskiezer’ werd ingevoerd in de wetgeving onder de liberale regering Frère-Orban (1878-1884), door het aannemen van de wet op het capaciteitsstemrecht voor de gemeente- en provincieraadsverkiezingen in 1883.⁶³ Dit was een beredeneerd en relatief eenvoudig experiment, aangezien deze kieswet niet in de grondwet was vastgelegd. De gemeentelijke kieswetgeving is daarom ook wel eens en met recht hét politiek laboratorium van België genoemd.⁶⁴ De wet van augustus 1883 schonk aan bepaalde beroepen en gediplomeerden het stemrecht en riep ook een merkwaardige nieuwe politieke mobilisator in het leven: het kiesexamen.⁶⁵ Deze examens waren slechts een overgangmaatregel, in afwachting van de algemene schoolplicht die de volgende generaties burgers zou vormen. Het hoeft dus geen betoog dat het progressistisch programma van 1887 de onderwijsplicht en de toekenning van het stemrecht aan iedereen die kon lezen en schrijven in de grondwet wilde vastleggen. Deze koppeling ontlokte de katholiek Charles Woeste in de Kamer de uitspraak dat Janson eigenlijk het algemeen stemrecht in verkapte vorm wilde invoeren:⁶⁶ ‘... savoir lire et écrire + instruction obligatoire = suffrage universel. Voilà, le système que M. Janson recommande à satiété à tous les meetings.’ De formule *savoir lire et écrire* beantwoordde dus aan de eisen die aan de burgers gesteld konden worden voor een goedwerkende democratie en aan die van massapolitiek. In zijn eenvoud was het *savoir lire et écrire* immers ook voor de propaganda erg interessant. De capaciteitsformule getuigde tot slot ook van de wens van de progressistische partij om elke burger zijn waardigheid en zelfrespect te schenken.⁶⁷

Het congres van 1887 besloot in één adem ook het stemmen verplicht te maken. Op die manier werd de republikeinse *vertu* gepropageerd en was stemmen geen privilege, neen zelfs geen recht meer, maar een civiele plicht.⁶⁸ De opname van de stemplicht in het progressistisch programma was een logisch gevolg van de mimetische

⁶² *Ibidem*, 15.

⁶³ *Les pandectes belges*, XV (1885). Onder de lemma’s ‘capacitaire’ en ‘capacité électorale’ vindt men een overzicht van alle parlementaire discussies over het capaciteitsstemrecht tot mei 1885.

⁶⁴ Voor de kieswetgeving voor de gemeente- en provincieraden in België is er E. Witte, ‘Tussen experiment en correctief. De Belgische gemeentelijke kieswetgeving in relatie tot het nationale kiesstelsel’, in: *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek. Handelingen van het 16e internationaal colloquium van het Gemeentekrediet* (Brussel, 1994) 13-72.

⁶⁵ J. Lory, ‘La question de la réforme électorale et la loi des capacitaires du août 1883’, in: M. Magits, ed., *Liber amicorum John Gilissen. Code et constitution. Mélanges historiques. Wetboek en grondwet in historisch perspectief* (Antwerpen, 1982) 249-274.

⁶⁶ PHK, 27 januari 1882 geciteerd bij Pierre Vercauteren. ‘La place de Paul Janson dans la vie politique belge de 1877 à 1884’, *Res Publica*, XI (1969) 391.

⁶⁷ P. Janson, ‘Le parti progressiste et sa politique’. Rede uitgesproken te Verviers op 20 september 1894’ (verschenen als bijlage bij *La Réforme*, 12 oktober 1894).

⁶⁸ E. Bouvier, ‘Du vote obligatoire en Belgique’, *Revue de Belgique*, XIII (1881) 138-144.

representatie, namelijk een zo getrouw mogelijke weerspiegeling van het land in de vertegenwoordiging. Deelname aan de publieke zaak is, volgens het republikeinse politieke denken, het wezen van burgerschap en de maatstaf voor een gezonde gemeenschap en een hoog moreel gehalte in de samenleving. Als de grondwet stelt dat alle macht uit het volk voortkomt dan betekent dit dat de natie, maar dan wel de gehele natie, de enige bron van macht is. Op politiek vlak was onverschilligheid of apathie de grote vijand van de liberale linkerkant. Wanneer de politieke overtuigingen verzwakken, opent dit de deur voor corruptie en verliest de gemeenschap aan vitaliteit. Wanneer iedereen deelneemt aan de stemming wordt ook de vorming van een meerderheid *d'accident, de surprise et de hasard* vermeden. De algemene stembusgang was tot slot, zo meent de *Revue de Belgique*, ook een sociaal ritueel waarbij de burgers vertrouwen in elkaar en de samenleving uiten. De stemplicht was dus een erkenning van politieke gelijkheid, sociale wederkerigheid en zo ook een garantie voor loyaliteit aan de wet.

Voor de progressisten met hun republikeinse denkbeelden over volkssoevereiniteit was de afstand tussen burgerrecht en burgerplicht erg klein.⁶⁹ Zo verwachten de progressisten, naar het voorbeeld van de antieke stadstaten, van de burger dat hij persoonlijk zijn land zal verdedigen. Paul Janson herhaalde dit nog kernachtig voor de Jeune garde progressiste van Luik in 1902:

le suffrage universel et le service personnel sont indissolublement unis: s'il est indispensable que chaque citoyen soit électeur, ... sur le pied d'égalité parfaite, il est également légitime que chacun consacre à la défense de son pays le temps strictement nécessaire.⁷⁰

Het principe van 'de gewapende natie' stond al meteen centraal op het tweede progressistisch congres van 1889. Het was Georges Lorand die zich opwierp als de propagandist van deze gedachte, die hij naar eigen zeggen aan Garibaldi en de Zwitsers had ontleend. Dienstplicht, schoolplicht en stemplicht waren voor de links-liberalen de drieënheid van burgerschap. Dit was ook hun boodschap aan koning Leopold II, toen die op zoek ging naar een parlementaire meerderheid voor de invoering van de dienstplicht. Wie het volksleger wil, zo klonk het, moet ook de volksschool en de volksstembus willen.⁷¹

In 1893 werd op voorstel van de Leuvense hoogleraar Albert Nyssens het compromis over het algemeen meervoudig stemrecht door de Constituante aanvaard. Dit systeem werd ook door John Stuart Mill als een garantie voor een verlichte democratie bepleit.⁷² Voor Mill was het meervoudig stemrecht een moraliserend instrument:

⁶⁹ De toespraak werd in 'Bibliothèque de la jeune garde progressiste de Liège' gepubliceerd als *Le parti progressiste belge. Son programme. Ses aspirations* (Luik, 1902) 10-11.

⁷⁰ Voor de uitgewerkte progressistische visie in dit verband verwijzen wij naar de propagandabrochure van G. Lorand, *La nation armée* (Brussel, 1889).

⁷¹ M. Rooses, *Burgemeester Jan van Rijswijk. Geschriften, redevoeringen en brieven* (Antwerpen, 1908) xiii.

⁷² J. J. Miller, 'J. S. Mill on plural voting, competence and participation', *History of political thought*, XXIV (2004) iv, 647-667.

iedereen werd betrokken bij de besluitvorming en tegelijk werd aan de simpele arbeider een civieke *incentive* gegeven om zich te scholen en een politieke meerwaarde te verwerven. Mill hield er, zo heeft David Held opgemerkt, net als de Belgische progressisten een republikeins democratiemodel op na dat politieke participatie zag als een school voor deugdzaam burgerschap.⁷³ Het meervoudig stemrecht moest in Mills ogen ook voorkomen dat de meerderheid eenzijdige *class legislation* zou opleggen. De Belgische grondwetgevende vergadering had wel oren naar deze argumenten. Een diploma, een huis of een gezin gaven de Belgen daarom na 1893 recht op maximaal twee extra stemmen, maar elke man bezat voortaan minimaal één stem.⁷⁴ Leopold Arnaud merkte hierbij op dat het progressisme dus niet de gelijkheid van elke burger had nagestreefd, maar wel de gerechtigheid dat elke Belg betrokken werd bij de politieke besluitvorming.⁷⁵

De katholieke, diplomatieke, kabinetsleider Beernaert liet de Kamer ook weten dat het algemeen meervoudig stemrecht nog aangevuld zou worden met de invoering van het evenredigheidsstelsel, een hervorming van de senaat en een wet op het instellen van een zogenaamd koninklijk referendum. De aankondiging werd ook door de liberale politici goedkeurend onthaald want ook zij vonden deze drie remmen op het algemeen stemrecht noodzakelijk omwille van principiële en tactische redenen.

De meest pessimistische onder hen, Emile Banning, vergeleek het zuiver algemeen stemrecht immers met een tomeloos natuurelement dat aan verkiezingen het onbetrouwbare karakter van een weersvoorspelling gaf.⁷⁶ Het algemeen stemrecht kende aan de passies van het moment en de massa een te groot gewicht in de besluitvorming toe, zei hij. Het betekende volgens Banning ook de doodsteek voor het liberalisme dat zich, met zijn pleidooi voor redelijkheid en compromis, niet zou kunnen handhaven te midden van klerikalisme en socialisme, de twee grote krachten die de politiek nu zouden gaan beheersen. Wat konden de liberalen immers in stelling brengen tegen ‘celles qui spéculent sur les âmes par les terreurs de l’au-delà et celles qui exploitent les appétits par les jouissances de l’en deçà?’⁷⁷ Wie besefte, aldus nog steeds Banning, dat de vrijheid, en met haar het liberalisme, in gevaar was? Klerikalisme en socialisme zijn immers synoniemen van het despotisme van de enkeling of het despotisme van allen. Ter verdediging van de verlichte democratie, waarvan het liberalisme zichzelf als drager zag, dienden dan ook enige maatregelen te worden genomen die, in de woorden van Banning, het grondwettelijk regime zouden herstellen en afrekenen met ‘le gouvernement parlementaire, une des déviations politiques les plus regrettables du XIXe siècle!’⁷⁸

73 D. Held, *Models of democracy* (Cambridge, 1987) 86.

74 Th. Luyckx, M. Platel, *Politieke geschiedenis van België, I, Van 1789 tot 1944* (Antwerpen, 1985) 195.

75 Arnaud, *Révision belge*, 87.

76 E. Banning, *Réflexions morales et politiques* (Brussel, 1899) 111.

77 *Ibidem*, lxxi.

78 *Ibidem*.

IV.2 De drie Rs

La Réforme verdedigde de drie noodzakelijke remmen tijdens de grondwetsherziening van 1893 op een D66-achtige manier als pragmatische maatregelen om tot een evenwichtig en democratisch bestuur te komen.⁷⁹ Het referendum, zo zei het progressistische dagblad, biedt namelijk een dubbele bescherming tegen de misbruiken van het parlementarisme en de onderdrukking van een bepaalde groep door een toevallige parlementaire meerderheid. De evenredige vertegenwoordiging beschermt de minderheden tegen politieke kaalslag en garandeert tegelijk dat de beste en meest ervaren kandidaten van de verschillende partijen deelnemen aan het politieke debat. Over de hervorming van de senaat op grond van belangenvertegenwoordiging merkte de Brusselse progressistische krant op dat deze maatregel de steun had van vooraanstaande politici van alle politieke gezindten.

Représentation des minorités

De eerste en meest geciteerde flankerende maatregel bij de uitbreiding van het stemrecht was de invoering van het evenredigheidsstelsel. Op het liberaal congres van februari 1894 handhaafden slechts tien liberale afgevaardigden hun principiële bezwaren tegen de praktische noodzaak van evenredige vertegenwoordiging.⁸⁰ De *représentation proportionnelle* (RP) werd aan het electoraal platform toegevoegd om de liberale kandidaten in het meerderheidsstelsel niet in alle kiesarrondissementen volledig te laten wegdrukken. Het kwam er vooral op aan dat het liberale aandeel in het kiezerskorps dat geografisch versnipperd was opnieuw volledig zou meetellen in het parlement.⁸¹ De progressistische kamerleden Emile Feron en Prosper Hanrez dienden niet lang na het congres dan ook een voorstel in, gebaseerd op een ontwerp van Beernaert.⁸²

De beslissing van het liberaal congres voor evenredige vertegenwoordiging en tegen een uninomiaal systeem naar Brits model versterkte weliswaar de parlementaire discipline binnen de liberale partij, maar verzwakte tegelijk ook haar alliantie met de socialisten.⁸³ De BWP, die in de industriebekkens van de Borinage de absolute meerderheid op zak had door de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht, hield nu sterk vast aan het politiek akkoord dat algemeen stemrecht en evenredigheid als één ondeelbaar pakket zag.⁸⁴ Het voorstel Feron-Hanrez werd door de BWP als een schending van dit akkoord beschouwd. Het progressistische voorstel kon op 23 mei 1894 dan ook geen parlementaire meerderheid krijgen.⁸⁵ De breuk werd nog groter toen Lorand het eind augustus 1895 aandurfde om samen met acht

⁷⁹ *La Réforme*, 13 februari 1893, geciteerd in Arnaud, *Révision belge*, 88-89.

⁸⁰ E. Goblet d'Alviella, *La représentation proportionnelle en Belgique. Histoire d'une réforme* (Brussel, 1900) 77.

⁸¹ J. Stengers, 'De gevolgen van het algemeen meervoudig stemrecht (1894-1919)', in: Paul Hymanscentrum, *De liberalen van 1846 tot 1996* (Brussel, 1996) 72-84.

⁸² Goblet d'Alviella, *La représentation proportionnelle*, 78-139.

⁸³ Barthélémy, *L'organisation du suffrage*, 617.

⁸⁴ M. Liebman, *Les socialistes belges, 1885-1914. La révolte et l'organisation* (Brussel, 1979) 128.

⁸⁵ Het voorstel kreeg 61 stemmen tegen, 31 voor en 37 onthoudingen.

andere liberalen steun te verlenen aan het regeringsvoorstel om evenredige vertegenwoordiging in te voeren bij de gemeenteraadsverkiezingen. Hoewel de evenredigheid enkel toegepast zou worden in de grote steden en de liberalen er dus zetels bij in zouden schieten, wilde Lorand het principe toegepast zien om de bevolking vertrouwd te maken met het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Op 19 november 1896 dienden Lorand en vier andere collega's een bewerkte versie van het voorstel Feron in de Kamer in. Het betrof de toepassing van het beginsel van evenredigheid in de wetgevende verkiezingen, de provincieraadsverkiezingen en de verkiezing van provinciale senatoren. Nadat het voorstel naar de secties was gezonden, stierf het echter een stille dood. Toch bleven de progressisten niet bij de pakken zitten.

In de schoot van de *Ligue pour la représentation proportionnelle* ging begin 1899 een gemengde commissie van liberalen en socialisten, waaronder Lorand, aan het werk om een nieuw voorstel uit te werken. De eenheid van het liberaal-socialistisch kartel had zich op dat moment duidelijk hersteld en de *Ligue pour le suffrage universel et la représentation proportionnelle* was daar het product van. In haar comité zetelden socialisten als Emile Vandervelde en progressisten als Paul Janson en Georges Lorand, samen met de democratische priester Daens.⁸⁶ De meetings, parlementaire obstructie en straatgeweld die uit deze gecoördineerde actie voortkwamen, zetten druk op de katholieke regering om snel tot de bespreking van het dubbelprogramma van de linkerzijde, algemeen stemrecht met evenredige vertegenwoordiging, over te gaan. Het kabinet Vandenpeereboom besloot dan maar om, zoals bij de grondwetsherziening van 1893, een bijzondere commissie te vormen, waarvan Lorand een van de zestien leden was. Ook nu weer werd door Lorands principiële houding de druk op het liberaal-socialistisch kartel opgedreven. Indien ook het progressistische voorstel om het referendum in te voeren niet aanvaard zou worden, dan zou Lorand, trouw aan een principe dat hij sedert bijna vijftien jaar verdedigde, alsnog voor evenredige vertegenwoordiging stemmen.⁸⁷ En dat zelfs zonder het verkrijgen van algemeen stemrecht, zoals de BWP eiste. Na hierover rechtstreeks door de BWP-commissieleden te zijn geïnterpelleerd en door de liberale fractie het recht tot onthouding te zijn ontzegd, trok Lorand zich terug uit 'de Commissie van de 16'. De commissie verwierp vervolgens het voorstel van Lorand tot invoering van het referendum en er ontstond over het beginsel van evenredigheid, met 8 voorstemmers en 8 onthoudingen, een echte patstelling. Dit betekende meteen de val van de regering Vandenpeereboom. Begin augustus trad vervolgens een nieuw katholiek kabinet onder leiding van De Smet de Naeyer aan en werd met een schone lei gestart.⁸⁸ Dit keer schaarden de progressistische pers en progressistische kopstukken zich wel achter Lorand. Janson en de leiding van de progressistische federatie gaven aan nu voorrang te zullen geven aan het principe van evenredigheid. In de Kamer vormde zich rond Lorand een groepje progressisten dat meende de eis van het liberaal congres onmiddellijk te moeten uit-

⁸⁶ Barthélémy, *L'organisation du suffrage*, 541.

⁸⁷ L. Hymans, *Histoire parlementaire de la Belgique, 1896-1900* (Brussel, 1901) 343.

⁸⁸ Barthélémy, *L'organisation du suffrage*, 542-543.

voeren en met dat doel voor ogen onderhandelingen aanknoopte met de regering.⁸⁹ In het debat, dat zich in oktober 1899 in de Kamer ontspon, vertolkte Georges Heupgen het progressistische argument voor evenredige vertegenwoordiging.⁹⁰

In een theoretisch onderbouwd betoog verdedigde Heupgen de steun van de vijf links-liberalen aan het beginsel van evenredige vertegenwoordiging. Heupgen begon met te stellen dat de progressistische partij sedert haar oprichting het principe van evenredigheid in haar programma had opgenomen als een versterking van de democratie. Hij benadrukte de band die er zijns inziens bestaat tussen algemeen stemrecht en evenredige vertegenwoordiging, namelijk dat ze allebei op dezelfde principes van gelijkheid en democratie gebaseerd zijn. Heupgen onderkende in de geschiedenis een beweging waarbij vrijheid het stilaan wint van gevestigde autoriteit. Hij zag met andere woorden een contractuele samenleving ontstaan die het oude *régime de force* ging vervangen. In de moderne democratie, die Heupgen laat beginnen met de Franse revolutie, is het parlement de uitdrukking van de volkswil. De volkssoevereiniteit is in de democratie herwonnen op een centraal of koninklijk gezag, dat in een ver verleden de soevereiniteit onttrokken had aan het volk. De staatsmacht, die eerst enkel oordeelde over de toepassing van de wet, had immers gaandeweg ook zelf het recht geclaimd de wet te interpreteren en zelfs te wijzigen. Dit proces had in de ogen van het volk van de wet een bevel gemaakt in plaats van de uitdrukking van de nationale wil. De Franse revolutie heeft deze scheefgegroeide situatie, waarbij de soeverein in plaats van het verzamelde volk 'un être distinct et séparé de la nation, son supérieur, son maître' was, vervolgens rechtgezet.⁹¹ Wet en volkswil hoorden sinds die dag weer samen te vallen, aldus Heupgen die hiermee duidelijk het republikeinse standpunt vertolkte dat de volkssoevereiniteit één, ondeelbaar en onvervreemdbaar was.

Het Belgische kiesstelsel stond echter haaks op dat idee. Zowel het model van de esthetische representatie die de gekozenen als een afzonderlijke elite liet bestaan, als de combinatie van het meerderheidsstelsel met een arbitraire indeling van de kiesomschrijvingen maakte dat, naar progressistische maatstaven, niet het hele volk maar slechts een gekunstelde meerderheid het land regeerde.⁹² De volkswil was niet gelijk aan de wil van de meerderheid maar diende de resultante te zijn van de verschillende strekkingen die in de natie aanwezig waren. Zo lang niet iedere burger dus eenzelfde aandeel in de totstandkoming van de wetgeving had, kon er geen ware democratie zijn. Voor Heupgen was politiek een krachtmeting tussen idealen, verheven boven belangenconflicten. Het waren deze idealen die zich moesten verzoenen tot een hoger ideaal dat, uitgedrukt in de wet, de samensmelting en verzoening van alle wilsuitdrukkingen van de natie zou zijn.⁹³ Heupgens betoog toont aan hoe de republikeinse drang naar eenheid in de volkswil zich in het laat-negentiende-eeuwse progressisme doorzet.

⁸⁹ Hymans, *Histoire parlementaire*, 428-429.

⁹⁰ De Smaele, 'Politiek als hanengevecht', 344-345 en Hymans, *Histoire parlementaire*, 344.

⁹¹ PHK, 1898-1899, 2696, geciteerd bij De Smaele, 'Politiek als hanengevecht', 345.

⁹² Hymans, *Histoire parlementaire*, 344.

⁹³ PHK, 1898-1899, 2698, geciteerd bij De Smaele, 'Politiek als hanengevecht', 345.

Het ‘sociaal holisme’, dat Henk de Smaele aan het eind van de negentiende eeuw ziet opbloeien en dat waarschuwde tegen de middelpuntvliedende kracht van het algemeen stemrecht, vinden we in ronkende woorden terug bij Paul Hymans, het kopstuk van het gematigd liberalisme in die periode. Voor hem is het doel van representatie uiteindelijk het vormen van een harmonische orde opdat

les forces sociales, assurées d’un libre jeu, en se combinant et s’aidant, ou se heurtant sans se détruire, concourussent à entretenir dans la collectivité, avec un intense courant vital, l’équilibre dans le mouvement et l’unité dans la complexité.

Deze gematigde liberale beroeps politicianus verwierp vervolgens ‘la forme arithmétique du suffrage universel’ en waarschuwde dat indien het experiment van de gelijkheid zou falen dit de deur zou openen voor een despotisch ‘césarisme’ of een verlamme mediocratie.⁹⁴ Hymans’ eiste van een kiessysteem drie garanties, die we ook in de progressistische blauwdrukken terugvinden. In de eerste plaats moeten minderheden bescherming genieten tegen de meerderheid. Vervolgens dienen de noden van intellect, arbeid en eigendom evenals de doordachte aspiraties van de partijen tot uitdrukking te worden gebracht. En, ten derde, moet er verhaal mogelijk zijn tegen de willekeur van de wisselende massa en de staat, die aan deze massa overgeleverd is.

Tegelijk is het ‘sociaal holisme’ ook een oud wezenskenmerk van de republikeinse staatsleer die een voorkeur heeft voor slechts één enkele vertegenwoordigende Kamer. De Kamer, ingericht volgens de evenredigheid als spiegel van de politieke gezindten, was slechts de helft van de volledige, sluitende mimetische representatie die het progressisme voortstond. De andere helft van het plan was de omvorming van de senaat tot een forum voor harmonisering van maatschappelijke belangen.

Wanneer we het niveau van het discours even verlaten en ons oog laten vallen op de electorale feiten dan zien we dat de liberalen als autonome partij gered zijn door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. De liberale parlementaire fractie werd in 1900 maar liefst bijna verdrievoudigd en steeg van 12 kamerleden in 1898 naar 33 in 1900. Dit was 22% van de kamerzetels, wat overeenkomt met de gemiddelde electorale score van de liberale partij. Hiermee was de liberale partij niet alleen opnieuw naar verhouding vertegenwoordigd in het parlement. Op de electorale kaart werd het liberalisme ook opnieuw zichtbaar in Vlaanderen, zodat vermeden werd dat de liberale partij een exclusieve Waalse en stedelijke partij zou worden. Tot slot was er ook nog een belangrijk tactisch argument. Door de invoering van evenredige vertegenwoordiging verdween bij de liberalen de noodzaak om met de BWP in kartel naar de kiezer te trekken. Zo kon, in de ogen van de katholieke meerderheid, het antiklerikaal verbond afgeremd worden.⁹⁵ De progressistische partijleiding maakte

⁹⁴ P. Hymans, ‘La révision de la constitution belge’, in: *Idem, Portraits, essais et discours* (Brussel, 1914).

⁹⁵ P. Delfosse, ‘Le changement de système électoral. Eléments théoriques et confrontation au cas de la Belgique’, in: *Acta du 7e congrès de l’Association française de science politique* (Lille, 18-21 september 2002). Zie ook Barthélémy, *L’organisation du suffrage*, 548.

intern dezelfde tactische analyse: 'la première conséquence de la RP soit de rendre inutile, peut-être même nuisible la coalition intégrale des partis d'opposition.'⁹⁶ Het hoeft ons dus niet te verwonderen dat in de *déclaration des Gauches* van 1900, die doctrinair en progressisten van Kamer en senaat samen aflegden, het zekere voor het onzekere werd gekozen en de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht gekoppeld bleef aan de proportionele vertegenwoordiging.⁹⁷

Représentation des intérêts

Het evenredigheidsstelsel was voor het liberalisme in hoofdzaak een manier om op ware sterkte in het parlement vertegenwoordigd te zijn. In haar donkerste dagen was het zelfs het onderpand voor haar voortbestaan. De evenredige vertegenwoordiging was in de eerste plaats een oplossing voor het verkiezingstrauma van 1884 dat in de jaren daarop tot een psychose uitgroeide binnen het liberalisme. Naast een louter kwantitatieve garantie zocht het progressief-liberalisme echter ook naar kwalitatieve garanties voor de mimetische representatie.⁹⁸ Die vond het in een nieuwe taakverdeling tussen de beide wetgevende kamers.

De veralgemening van het stemrecht, met de nog uitblijvende stemplicht en de proportionele representatie waren slechts instrumenten voor de representatie van de 'ideeën', de politieke ideologieën zoals die doorheen de hele bevolking leven en belichaamd zijn in de partijen en hun pers.⁹⁹ De kamer van volksvertegenwoordigers zou het forum moeten zijn voor het debat over die ideeën. Voor de senaat, volgens de Lavelaye 'la partie la plus défectueuse de notre constitution', was een totaal andere taak weggelegd.¹⁰⁰ In zijn ogen was de Belgische senaat de slechtst georganiseerde hoge vergadering ter wereld zowel wegens haar verkiezingsprocedure als haar rekrutering. Het was, zo schreef hij, complete onzin om beide Kamers door hetzelfde kiezerskorps te laten verkiezen en hen dezelfde wetgevende taak toe te kennen. Dat maakte de kans op conflicten tussen beide alleen maar groter. De senaat simpelweg afschaffen kon ook niet want haar behoudende en reflectieve functie achtte hij erg nodig. Met haar wetenschap, wijsheid, voorzienigheid, ervaring en traditie kon de senaat de ideeën en de kennis van de feiten hoger opstuwen zoals het hoort in een gezonde democratie.

De Lavelaye koos daarom voor het radicale voorstel van Adolphe Prins om de senaat om te vormen tot een forum voor de vertegenwoordiging van belangen. In zijn boek *La démocratie et le régime parlementaire*, waarvoor De Lavelaye het voorwoord schreef, en in al zijn geschriften klaagde Prins de democratische fictie van het

⁹⁶ Centre Jean Gol, Archives Libérales francophones, Register van de verslagen van de 'Association Libérale de Bruxelles': Comité dd. 31 december 1899.

⁹⁷ Centre Jean Gol, Archives Libérales francophones, 'Déclaration des gauches libérales du Sénat et de la Chambre des Représentants du 21 décembre 1900. Paragraaf III: Réforme électorale.'

⁹⁸ G. de Greef, *La Constituante et le régime représentatif* (2e dr.; Brussel, 1920) 258-259.

⁹⁹ E. Gerard, 'Les partis politiques', *Res Publica*, XXVI (1985) 458-461.

¹⁰⁰ E. de Laveleye, 'La révision de la constitution belge', in: *Idem, Essais et Etudes*, III, 1883-1892 (Gent, 1897) 404.

zuiver kwantificeren van de representatie aan. Een van de grote ficties van de moderne democratie, aldus Prins, is immers dat als iedereen stemt ook iedereen gerepresenteerd is. Voor hem was dat een illusie. Het algemeen stemrecht was een artificieel procédé dat geen garanties bood voor een gezonde democratie. Het was als politiek instrument niet geschikt om sociale problemen op te lossen en dit terwijl de maatschappij in toenemende mate met sociale in plaats van louter politieke vraagstukken werd geconfronteerd. Het algemeen stemrecht had volgens Prins enkel een zuiver symbolische waarde als uiting van de gelijkheid. In de praktijk had het geen enkele invloed op de lotsverbetering van de arbeiders.¹⁰¹

Het 'corporatisme' van Prins kende veel verschijningsvormen in het grondwettelijk debat over de hervorming van de senaat. Zo vinden we gelijkaardige voorstellen binnen het liberalisme bij Victor Arnould, Eugène Goblet d'Alviella en Léon Vanderkindere; bij zogenaamde 'kathedersocialisten' als Hector Denis en Guillaume de Greef maar ook bij katholieke politici zoals de graaf d'Ursel en Joris Helleputte.¹⁰² Elk van deze denkers had zo zijn eigen opvatting over welke belangen in de senaat gerepresenteerd dienden te worden. Een reeks uiteenlopende schema's werd aangedragen om de maatschappelijke krachten te ontrafelen.¹⁰³ De een betrof de magistratuur, het leger en de clerus erbij, de ander de gemeenten. Prins zelf hield een pleidooi om bovenal voor een concrete, wetenschappelijke en organische ordening te kiezen. Het was voor Prins belangrijk te weten dat politiek niet alleen gevoerd kan worden vanuit de theorie maar dat zij moet vertrekken vanuit de maatschappij zoals zij is. Prins argumenteerde dat de huidige basis van het stemrecht, de territoriale kiesomschrijving, arbitrair was en in het ijle zweefde.¹⁰⁴ Kritieken die gelet op de *gerrymandering* ten tijde van de kieswet uit 1842 zeker niet onterecht waren. Prins zag in de maatschappij echter een ander alternatief voor die abstracte kiesomschrijvingen: 'ce que l'on peut appeler ses assises naturelles, les collectivités d'intérêts, les groupes agricoles, industriels, économiques, artistiques, scientifiques, etc.'¹⁰⁵ Hij onderscheidde zelf acht kiescolleges in plaats van de drie basisgroepen arbeid, kapitaal en intellect. Deze acht colleges werden impliciet gekozen op basis van hun specifieke aandeel in de nationale vooruitgang. Het waren achtereenvolgens de kunsten, de rechtspraak, het leger, de handel, de industrie, het bankwezen, de arbeid en de geestelijkheid. Merkwaardig wordt het pas wanneer de hoogleraar hieraan toevoegt dat deze colleges een aantal verkozenen zal tellen 'proportionnel à son importance, non pas numérique,

¹⁰¹ A. Prins, 'La représentation des intérêts. Conférence donnée à la Fédération ouvrière le 8 janvier 1891', *Revue de Belgique*, XXIII (1891) 8-9.

¹⁰² E. Witte, 'De voorlopers van het parlementologisch onderzoek in België', *Res Publica*, XXVI (1985) 448-449. Voor de theoretische antecedenten zie De Greef, *La Constituante et le régime représentatif*, 140-152. A. de Dijn, 'De afweging van het algemeen belang. Politiek en economie in het negentiende-eeuwse België', in: H. de Smaele, J. Tollebeek, ed., *Politieke representatie* (Leuven, 2002) 253-257.

¹⁰³ Erg veel details over de verschillende systemen bij De Greef, *La Constituante et le régime représentatif*, 181 vlg.

¹⁰⁴ Picard, *Grelots progressistes*, 177.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

mais sociale.¹⁰⁶ Een echt vast omljnd plan had Prins daarvoor niet. Hij zei immers geen wetsvoorstel maar een theorie te verdedigen.¹⁰⁷

Emile Feron, die andere progressistische stafchef, had daarentegen wel een concreet uitgewerkt wetsvoorstel. Zoals de meeste liberalen wilde Feron in alle geval binnen de senaat een dialoog tussen eigendom, arbeid en intellect op gang zien komen. Hij hoopte zo de concrete sociaal-economische belangen van de arbeiders op het politiek forum gerepresenteerd te zien. De liberalen waren van mening dat enkel op die manier een sereen politiek debat kon plaatsvinden, wars van de ideeën over klassenstrijd die de BWP namens de arbeiders in de Kamer poneerde. De liberale progressisten verstonden onder *propriété*, *intelligence* en *travail* respectievelijk de cijnskiezers, de kleine burgerij van ambtenaren en bedienden en de arbeiders, die dankzij de wet van 1883 als capaciteitskiezers hun volwaardig burgerschap hadden verkregen.¹⁰⁸ Het is hier dat we de productieve burgers terugvinden die de hoeksteen vormden van het Belgisch progressisme:¹⁰⁹

tout un peuple de commerçants, d'industriels, d'avocats, de médecins, de savants et d'employés qui vit laborieusement d'un travail opiniâtre et qui ne parvient pas toujours à l'aisance rarement à la fortune. Ce sont les hommes qui ne doivent leur situation qu'au travail.

De representatie van de productieve burgers was ook het leidend idee achter het voorstel dat Lorand had uitgedokterd en dat maar liefst 12 verschillende kieskorpsen onderscheidde. We kunnen deze 12 categorieën ordenen tot onderstaand schema, dat dan als het ware het progressistisch beeld van de samenleving vervat:

	Landbouw	Nijverheid	Handel	Intellectuele Arbeid	
Kapitaal	Grootgrond- bezitters en	Grote Industrie	Groothandel en bankwezen	Vrije beroepen	Grande Bourgeoisie
Arbeid en Kapitaal	Kleine eigenaars en landbouwers	Zelfstandige handwerkslieden	Kleinhandel	Bedienden en Renteniers	Petite Bourgeoisie
Arbeid	Dagloners	Fabrieksarbeiders	Arbeiders tewerkgesteld buiten de landbouw en de industrie	Onderwijzend personeel en leden van de clerus	Peuple

Lorand verkondigde in *La Réforme* ideologisch dezelfde opvattingen als Denis, De Greef, Helleputte, Goblet d'Alviella en Crocq.¹¹⁰ Hij zette vervolgens uiteen dat een

¹⁰⁶ *Ibidem*, 178.

¹⁰⁷ Prins, 'La représentation des intérêts', 18.

¹⁰⁸ E. Goblet d'Alviella, 'La révision de la Constitution et la réorganisation du Sénat', *Revue de Belgique*, XXIII (1891) 203.

¹⁰⁹ *La Réforme*, 30 mei 1884.

¹¹⁰ *La Réforme*, 30 mei 1893.

simpele driedeling tussen arbeid, kapitaal en wetenschap te eenvoudig was. In zo een model werd er een te groot belang gehecht aan de intellectuele component. De senaat moest, volgens Lorands verkleefdheid aan het productief burgerschap, de verschillende sociale groepen een plaats toekennen op basis van hun economisch belang. De maatschappij bestond niet uit de driedeling geleerden, arbeiders en kapitalisten maar wel uit een *grande bourgeoisie*, die in luxe leefde van haar geaccumuleerde rijkdom en die een hoge geprivilegieerde opleiding had genoten; een arbeidersklasse die bijna volledig leefde van haar handenarbeid en verstoken was gebleven van de wetenschap van het formeel onderwijs maar wel veel kennis door ervaring had opgedaan en tot slot een middengroep. Dit was de kleine burgerij die kapitaal bezat, maar onvoldoende om niet te werken en die een gemiddelde ontwikkeling bezat.

Voordat er een gedetailleerd plan bestond had Lorand op het progressistisch congres van 1892 de *représentation des intérêts* al verdedigd. Hij kreeg hiervoor per brief de gezaghebbende steun van de radico-socialistische socioloog Hector Denis. De nieuwe senaat zou volgens Denis revolutie en reactie kunnen uitsluiten door alle bestaande sociale belangen een stem te geven in de totstandkoming van de wetgeving. Door de participatiekansen voor alle burgers te vergroten kon sociale harmonie tot stand worden gebracht. Hiermee beantwoordde Denis aan het idee van de mimetische representatie waaraan de progressistische partij vorm trachtte te geven binnen haar republikeins maatschappijmodel. Door wetenschappelijke principes toe te passen zou men aan de wet een verzoenend, objectief en contractueel karakter kunnen geven. Denis' brief was een mooi staaltje van het positivistisch en holistisch denken dat het progressisme in de laatste decennia van de negentiende eeuw kenmerkte:¹¹¹

L'organisation du sénat démocratique doit être la représentation même des groupes naturels donnés par les fonctions de la société; elle se déduit de la conception sociologique de l'organisme social, qui est elle-même le résultat laborieux de l'évolution scientifique du XVIIIe siècle.

Représentation fonctionnelle et organique elle prend sa place à côté de la représentation actuelle qui est à la fois territoriale et personnelle: celle-ci est la déduction de la conception philosophique et politique du XVIIIe siècle qui, aboutissant à la déclaration des droits de l'homme, fait de l'individu le siège mêmes du droit. Une conception individualiste, une conception sociale organique voilà les deux aspects du système moderne de la représentation politique la plus proche de la justice et la plus féconde.

Met deze ideeën werd de senaat tegelijk een orgaan van orde en vooruitgang waardoor de staat haar wetenschappelijke, ordenende en verdelende taak op basis van de rede kon vervullen. Ook Guillaume de Greef steunde de progressistische plannen met betrekking tot de belangenvertegenwoordiging. Daarom had hij de eerste druk van zijn studie over dit onderwerp, *La constituante et le régime représentatif* aan Janson en Feron opgedragen.¹¹² Na zulk een indrukwekkend theoretisch salvo kreeg

¹¹¹ *La Réforme*, 18 april 1892.

¹¹² De Greef, *La Constituante et le régime représentatif*, 5-6.

het voorstel de enthousiaste steun van de progressistische achterban. Alleen de Gentse afgevaardigde Cambier was ontevreden. Voor de Gentse delegatie moest de senaat simpelweg verdwijnen. Cambier pleitte onomwonden voor een republikeins éénkamer systeem dat de hele natie als kiezerskorps had. Hij zag geen enkel heil in belangenvertegenwoordiging. Er was voor hem slechts één belang en dat was het belang van de gehele natie. Dit jacobijns model botste echter op de Brusselse consensus van een organische productieve natie naar Comtiaans model.

Een eenvoudiger variant was het kiezerskorps van de arbeid gelijk te stellen met de respectabele arbeiders die stemgerechtigd waren voor de verkiezing van de werkrechtshouders. Een ander alternatief, in Durkheimiaanse stijl, was de arbeiders in beroepsverenigingen of *syndicats professionnels* te organiseren, een recept waar ook de Franse republikeinen erg van hielden.¹¹³ Deze specifieke groepen kiezers hun eigen vertegenwoordigers in de senaat te laten aanwijzen is de piste die we in ruwe vorm zagen bij Adolphe Prins. In tegenstelling tot Durkheims positivisme en sociologische analyse beriep Prins zich hierbij graag op het glorieus verleden en de stedelijke gilden van de veertiende eeuw.¹¹⁴ Prins stond met zijn plan voor een 'corporatistische senaat' dan weliswaar niet alleen, hij was wel een van de weinige dissidente stemmen die de vereenzelviging van het Belgische liberalisme met de Franse revolutie ontkende:

Il y aurait de l'ingratitude à médire d'une révolution qui nous a fait ce que nous sommes, mais aussi à méconnaître les mérites de l'ancienne démocratie.¹¹⁵

Onze voorouders, zo maakte hij zich sterk, kenden een bloeiend en hoogontwikkeld politiek leven.¹¹⁶ De gemeenten van weleer waren scholen van democratie terwijl daar geen algemeen stemrecht bestond, een feit dat totaal genegeerd werd door de democratische tijdgenoten tot wie Prins zich richtte. Adolphe Prins zocht hiermee steun voor zijn representatief model in de *invented tradition* van het 'tijdvak der gemeenten', een geschiedbeeld van een liberale veertiende eeuw toen vrije burgers, verenigd in gilden, de steden als haarden van verzet tegen de despotische vorsten in handen hadden.

Dat de steden als de vestingen van de vrijheid stonden voor liberalisme en de stadsbesturen ook na 1884 nog in liberale handen waren gebleven, was een mooi meegenomen symbolisch en tactisch wapen om de legitimiteit van de katholieke meerderheid te ondergraven. De senaat laten steunen op de gemeenten en de gilden versterkte ook de historische *mise-en-scène* waarmee Brussels burgemeester Buls het liberale

113 M. Lazar, 'La République à la épreuve du social', in: M. Sadoun, ed., *La démocratie en France*, II, *Limites* (Parijs, 2000) 330-331.

114 H. P. M. Goddijn, *Sociologie, socialisme en démocratie* (Meppel, 1973) 61-64, 201-203. Dit idee wordt ook besproken in De Smaele, 'Politiek als hanengevecht', 348-350.

115 Aangehaald in E. Goblet d'Alviella, 'La Réforme du parlementarisme et la représentation des intérêts', *Revue de Belgique*, XVI (1884) 13.

116 Prins, *La représentation des intérêts*, 6.

verzet tegen de klerikale regering legitimeerde. Charles Buls, die op zijn beurt dweepte met de geuzen van de zestiende eeuw, had de petitie tegen de katholieke onderwijs-wet van 1884 immers het 'Eedverbond der gemeenten' gedoopt en de liberale gemeentelijke mandatarissen gecast in de rol van strijdvaardige democraten die zich verzetten tegen het klerikale juk.¹¹⁷ Tegelijk vond hij ook gehoor bij het progressief-liberalisme dat decentralisatie als een democratische katalysator en oppositie tegen de klerikale centrale staat zag.¹¹⁸ Al deze democratische spitstechnologie ten spijt is de belangenvertegenwoordiging nooit door de Kamer aangenomen. Het door Feron ingediende voorstel werd op 22 juni 1893 met 98 tegen 28 stemmen en 10 onthoudingen verworpen.¹¹⁹

Referendum

De corporatistische senaat van Prins en de *représentation des intérêts* streefden dus in essentie naar een constitutionele balans door naast het algemeen stemrecht meer kwalitatieve elementen in de representatie te betrekken. De doctrinaire Banning en de gematigde De Laveleye wilden hierbij ook een nadrukkelijker rol voor de koning wegleggen. Maar ook progressisten zoals Lorand leken hier wel oren naar te hebben.

De republikeinse theorie van de *respublica mixta* die sinds 1830 deel uitmaakte van de Belgische liberale politieke cultuur zag het staatshoofd, met name de constitutionele vorst, in wezen als niets anders dan een *président héréditaire*, een rol vergelijkbaar met die van stadhouder.¹²⁰ De constitutionele vorst was met andere woorden een scheidsrechter en de bewaker van de grondwettelijke arbeidsdeling in de wetgevende macht tussen koning, Kamer en senaat.

Die deling van de wetgevende macht was niet alleen wenselijk voor de liberalen, ze vond ook haar oorsprong in de beginnelen van het constitutioneel recht van België. Zo schrijft de magistraat van het Hof van cassatie, 's land hoogste rechtscollege, in zijn grondwethandboek van 1894 dat de wetgevende macht in België bestaat uit drie elementen opdat¹²¹

Ni l'élément monarchique représenté par le Roi, ni l'élément conservateur représenté par

117 A. Carre, H. Lettens, 'De Kleine Zavel. Een politiek over de 16e eeuw', in: R. Hozee, J. Tollebeek, T. Verschaffel, *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de 19e eeuw* (Gent, 1999) 58-64 en B. Mihail, 'Un mouvement culturel libéral à Bruxelles dans le dernier quart du XIXe siècle, la 'néo-Renaissance flamande'', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LXXVI (1998) iv, 1010-1011.

118 Gelijklopende argumenten voor Frankrijk lezen we bij P. Rosanvallon, *Le modèle politique français* (Parijs, 2004) 155-177 en Ch. Boutin, F. Rouvillois, *Décentraliser en France. Idéologies, histoire et prospective* (Parijs, 2003).

119 Luyckx, *Politieke geschiedenis van België*, 195.

120 Voor de vroeg-moderne republikeinse theorie rond de *respublica mixta* zie M. van Gelderen, Q. Skinner, *Republicanism. A shared European heritage*, I, *Republicanism and constitutionalism in early modern Europe* (Cambridge, 2002) 195-247. Een andere republikeinse benadering van het staatsrecht die evenwicht en bescherming van de minderheden nastreeft, is uitgewerkt door Ph. Pettit, *Republicanism. A theory of freedom and government* (Oxford, 1997) 171-206.

121 G. Beltjens, *La constitution belge révisée, annotée au point de vue théorique et pratique* (Luik, 1894) 335.

le Sénat, ni l'élément populaire représenté par la Chambre ne peuvent isolément imprimer à la législation nationale une direction contraire aux intérêts généraux. Ils sont forcés de combiner leurs efforts, de concilier leurs droits, de modérer leurs prétentions respectives en un mot de prendre une position moyenne entre l'ardeur excessive des uns et la résistance des autres.

Die machtsdeling was na meer dan een halve eeuw verstoord door een dominantie van de Kamer op de andere twee elementen. Om te voorkomen dat de katholieke parlementaire meerderheid, die meer en meer gedisciplineerd ging functioneren, eenzijdige beslissingen zou nemen, wilden de liberalen alle grondwettelijke wapens inzetten; tot en met het uitputten van de constitutionele prerogatieven van de koning.

Emile de Laveleye schreef in december 1891 dat, nu de balans tussen liberalen en katholieken zoek was, de koning meer macht moest krijgen om zoals in de geschiedenis het volk te steunen en de geprivilegieerde klasse respect voor de wet op te leggen.¹²² Het koninklijk referendum was, volgens hem, een maatregel niet zozeer in het belang van de monarchie, maar wel in het belang van het volk, de gezonde democratie en de ware vrijheid. De Laveleye prees het referendum dan ook aan als een 'democratisch' en 'liberaal' instrument in de ware zin van het woord, aangezien het de minderheid beschermde. Hij bezwoer de socialisten en de liberale linkervleugel dat het niet ondenkbaar zou zijn dat de koning weldra hun laatste verdedigingslijn zou vormen en daarom maar beter over de nodige wapens zou kunnen beschikken om zijn grondwettelijke opdracht ten volle te kunnen vervullen.

In dat licht is het te begrijpen dat ook Paul Janson en de progressistische partij steun verleenden aan Beernaerts idee van het koninklijk referendum, terwijl het referendum in links-liberale Brusselse kringen juist een instrument van de volkssoevereiniteit naar Zwitsers voorbeeld was. Lorands voorliefde voor de kleine alpenstaat was een bron van gemakkelikheden voor de rechterzijde. Zo schreef de progressief-katholieke Carton de Wiart: dat men hem verweet 'de vouloir nous faire prendre l'Helvétie pour des Lanternes' omwille van zijn voorliefde voor de Zwitserse methodes op het vlak van de proportionele vertegenwoordiging, het referendum en de gewapende natie.¹²³

In een propagandabrochure uit 1889 lichtte Georges Lorand, de hoofdredacteur van *La Réforme*, het liberale beroep op de vorst alweer met een *political transfer* van het Zwitserse model toe:

La dissolution est non pas tant un privilège royal qu'une garantie pour la souveraineté de la nation. Le droit de dissolution ne serait pas utile que si le corps électoral était appelé par la loi à exercer sa souveraineté, non pas par une abdication biannuelle entre les mains de ses mandataires élus par le douzième des citoyens et qui doivent souvent leur élection à la corruption, mais directement, en votant les lois elles-mêmes, comme le font les Suisses par

¹²² De Laveleye, 'La révision de la constitution belge', 398.

¹²³ Henry comte Carton de Wiart, *Souvenirs politiques*, I, 1878-1918 (Brussel, 1948) 89-90.

le référendum, première étape de la législation directe qui est le seul véritable mode d'exercice de la souveraineté nationale.¹²⁴

Een jaar later verscheen dan de brochure *Le Référendum*, waarin Lorand zijn ideeën met betrekking tot het referendum op gemeentelijk vlak uiteenzette. Ook nu weer was Zwitserland het lichtend voorbeeld naast de teksten van Victor Considérant.¹²⁵ Zoals we echter al zagen zou Lorands droom van de directe democratie bij referendum sneuvelen in de 'Commissie van de 16'. De katholieke jurist en minister Van den Heuvel, vertolkte waarschijnlijk de opinie van de meerderheid van de parlementsleden toen hij in 1892 concludeerde:

Introduire le référendum en Belgique, c'est essayer de franchir sur une planche mal équilibrée l'abîme qui sépare le régime du gouvernement populaire du vrai système parlementaire.¹²⁶

Lorands intellectuele spreidstand tussen mimetische en esthetische representatie was eenvoudigweg té groot. De directe democratie en de politieke zeden van de Belgen waren niet met elkaar te verzoenen. De Belgen, vervolgde Van den Heuvel, zijn weliswaar bezield door vrijheidsliefde maar zijn er niet mee vertrouwd hun sociale en administratieve problemen zelf op te lossen. De Belg beoefent de arbeidsdeling. Hij bekommert zich om zijn werk, zijn beroepsactiviteit en laat aan anderen, waarmee hij in gemeenschap van ideeën leeft, de zorg over de politiek.¹²⁷

Gematigde liberalen gingen daarom ook niet zo ver als Lorand om het referendum als hefboom van de directe democratie voor te stellen. Voor De Laveleye bijvoorbeeld ging het in essentie om evenwicht. Het koninklijk referendum zou, zo schreef hij, de vorst in staat stellen wetsontwerpen van de meerderheid direct aan de kiezers voor te leggen om te voorkomen dat verregaande beslissingen tegen een meerderheid van de bevolking in opgelegd zouden worden bij eenvoudige meerderheid in de Kamers. Hij beriep zich ook hier weer op J. S. Mill die had geschreven dat in elke goede constitutie er een punt van weerstand moet zijn voor het dominante element. In een democratische constitutie als die van België was de democratie de dominante kracht en het punt van weerstand de constitutionele vorst. Ook de jonge liberale advocaat en latere burgemeester van Brussel Adolphe Max, beriep zich op Mill, om tot gelijklopende conclusies te komen, maar dan met betrekking tot de senaat.¹²⁸ Het was die piste die uiteindelijk het meest haalbaar werd geacht. Van de drie Rs is het invoeren van het referendum dan ook het snelst van de politieke agenda verdwenen. De progressistische partij heeft het idee echter nooit volledig losgelaten.

124 G. Lorand, *Démission! Dissolution! Le procès de Mons et ses conséquences* (Brussel, 1889) 23.

125 G. Lorand, *Le Référendum* (Brussel, 1890) 5.

126 Van den Heuvel, *De la révision de la constitution belge*, 149.

127 De Laveleye, 'La révision de la constitution belge', 403.

128 A. Bidart, M. Foulon, Ad. Max, *La réorganisation du sénat et la représentation des intérêts. Rapport présenté à la conférence du jeune barreau de Bruxelles* (Brussel, 1892) 7.

Het referendum werd in 1893 omgesmeed tot een actievorm, de belichaming van de *participant political culture* van het progressisme. In februari 1893 werd de gehele mannelijke bevolking in Brussel, maar ook daarbuiten, gevraagd zich uit te spreken over de formule van stemrechtuitbreiding die zij verkoos.¹²⁹ De formule Janson haalde het met glans in deze gemediatiseerde proeve van directe democratie. Later hebben de liberalen deze actie nog eens herhaald, onder meer in een raadpleging over de zondagsrust. Het mag terloops trouwens opgemerkt worden dat de Belgische politieke cultuur het verder erg moeilijk bleef hebben met dit soort volksraadplegingen, zoals de koningskwestie uit 1949 en recent het referendum rond de Europese grondwet illustreren.¹³⁰ Toch blijven in het huidige Belgische politieke landschap diegenen die zich graag als erfgenamen van het progressisme voorstellen het referendum zien als een instrument om de ‘kloof met de burger’ te dichten.¹³¹

V. CONCLUSIES

Toen Walthère Frère-Orban, het boegbeeld van het Belgisch ministerieel liberalisme en kabinetsleider van 1878 tot 1884, in 1894 de balans opmaakte van de grondwets-herziening schreef hij over de progressistische drie Rs:¹³²

L'ensemble de ses propositions a pour but et aurait pour effet la destruction du régime représentatif et parlementaire. Il ne doit plus avoir des représentants, mais de simples délégués du peuple, avec mandats impératifs, à charge d'en référer, soit qu'on précise d'avance les lois, les objets, les actes qui donneront lieu au référendum, soit qu'un certain nombre de citoyens ait le droit de réclamer le référendum qui devient alors obligatoire. Il faut par là arriver à faire disparaître 'les chefs de bande', c'est-à-dire les chefs qui choisissent les partis pour les représenter et les diriger dans les Chambres.

Deze afrekening met de parlementaire elite, die Frère-Orban uit *La Réforme* optekende, duidt op de erg gespannen tweestrijd tussen progressisten en doctrinairen op het eind van de negentiende eeuw, die vervat zit in het verschil tussen mimetische en esthetische representatie.

Zoals in Nederland de monistische visie van een Sam van Houten botste met het

¹²⁹ Zie N. Dominicus-van den Bussche, 'La campagne pour le suffrage universel à Bruxelles en 1892-1893' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling ULB, 1966) 131-139 en Tordoir, *Paul Janson*, 81-84.

¹³⁰ De pre-revolutionaire sfeer van de koningskwestie is een waar politiek trauma gebleken want de Belgische volksvertegenwoordigers hebben, na een wat pijnlijk flirten met de directe democratie door de links-liberalen van *Spirit*, de Europese grondwet niet aan een referendum willen onderwerpen. Zie Luyckx, *Politieke geschiedenis van België*, 449-451 voor de koningskwestie van 1949.

¹³¹ Zo wordt het referendum opgenomen in een eclectische reeks participatiemiddeltjes; gaande van een politiek mandaat, partijlidmaatschap, een vragenuurtje in de gemeenteraad, en 'het politiek debat.' *Het Blauwe Boekje*, 153.

¹³² [Walthère Frère Orban,] *La révision constitutionnelle de Belgique et ses conséquences* (Brussel, 1894) 77-78.

dualisme van Thorbecke zo kwam het ook in België tot een harde confrontatie tussen zij die parlement en regering geleid wilden zien door partijprogramma en beginsel-politiek en zij die regering en parlement als twee afzonderlijke sferen zagen, afgeperkt door de grondwet.¹³³

De progressistische partij wilde de politiek losmaken van de censitaire elite, de zelf uitgeroepen kern van de natie en door haar organisatie onder de charismatische leiding van Janson de massa met actie en propaganda in het politieke lichaam opnemen. De progressistische partijstructuren en mantelorganisaties, met de *Ligue nationale pour la réforme électorale* op kop, waren als het ware een voorafspiegeling van de democratie die het progressief liberalisme zou vestigen wanneer zij eenmaal aan de macht zou zijn. De *participant political culture* van het republicanisme werd met andere woorden intern voorbereid. Met de invoering van het capaciteitsstemrecht in 1883 kon de burgerschapsvorming dan ook electoraal verzilverd worden.

Een koppeling tussen stemrecht en schoolplicht, met een complement in de dienstplicht maakten het ideaalbeeld van de in moreel opzicht autonome burger tastbaar. Een open maar meritocratische democratie van capaciteitskiezers verliet zo stilaan de mythes van de *invented traditions* van de vrije steden van de veertiende eeuw of van de *political transfer* van de Zwitserse confederatie om een concrete sociale groep met een eigen politieke identiteit, *les capacitaires*, te worden.

Het zijn deze capaciteitskiezers die Janson getrouw aan de Belgische vrijheidsliefde zag als de vitale krachten die in strijd waren met privilege en despotisme. Alleen dankzij dit 'nieuwe bloed' kon het 'nationaal lichaam' het 'censitaire virus', dat haar verzwakte en verscheurde, overwinnen.

Dit veralgemeende stemrecht van *savoir, lire et écrire* leert ons, zoals Romanelli opmerkte, veel over hoe de Belgische progressisten het burgerschap definieerden en de natie in kaart brachten.¹³⁴ Bijzonder opvallend in deze links-liberale visie op democratie is dat de samenhang en harmonie van de maatschappij voorop staan, hoewel het liberalisme vaak als een cultus van het individu wordt afgeschilderd. De electorale *capacité* die verwacht werd van een kiezer, bevatte in essentie de voorwaarden voor morele en economische onafhankelijkheid.¹³⁵ Met de keuze voor de kennis van lezen en schrijven werd tegelijk ook iets anders tot uitdrukking gebracht namelijk dat de burger in communicatie moest kunnen treden met anderen. Het capaciteitsstemrecht was, in een samenspel met verplicht onderwijs en de gewapende natie, in feite niets anders dan een normatieve definitie van de banden tussen het individu en de gemeenschap.¹³⁶ Aangezien deze *Bildungsbürger* ook vaak overeen-

133 Deze gedachte halen we uit J. Th. J. van den Berg, 'Eenvoudigheid en zuinigheid. Typologie van de negentiende-eeuwse liberale politicus', *Jaarboek 1992 DNPP* (Groningen, 1993) 205.

134 Romanelli, 'Electoral systems and social structures', 21.

135 *Ibidem*, 12-13.

136 Zie hierover ook H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen, 1992) 202 en *passim*.

kwamen met de productieve burgers uit de middenklasse en de arbeidersaristocratie ging de vereenzelving tussen progressisme en capaciteitskiezers zeer ver. Het was een kleine stap om deze groep dan ook een gewaarborgde plaats in de besluitvorming te geven door in concreto aan hen de vertegenwoordiging van *l'intelligence* in de senaat voor te behouden. De corporatistische ideeën verdiepten op hun beurt ook de invulling van de *capacité*. De *représentation des intérêts* maakte immers plaats voor de verschillende vormen van kennis en bagage die nodig waren om het hoofd te bieden aan de uiteenlopende sociale en economische problemen van de late negentiende eeuw.

Er was dus meer nodig dan alleen stemrecht om een zuiver beeld, een afspiegeling van de natie te krijgen. De mimetische representatie die de kloof tussen regeren en geregeerd worden moest opheffen, streefde daarom in de eerste plaats naar vormen van directe democratie. Elke burger diende, in tweede instantie, een gelijke en gewaarborgde toegang tot de besluitvorming te bezitten. En ten derde, moest de mimetische representatie alle belangen afwegen en harmoniseren tot één volkswil. Daarvoor waren dan het referendum, de *représentation des minorités* en de *représentation des intérêts* nodig. Alleen met de 3Rs konden, volgens Janson, Lorand, Feron en hun medestanders, de volkssoevereiniteit en de veralgemening van het gemeen recht, waarnaar alle links-liberalen streefden, bewaarheid worden.

Voor *La Réforme* was dit democratisch project als volgt samen te vatten:

harmoniser, solidariser les intérêts divers, donner à tous les intérêts leur représentation et les moyens de se faire respecter, mettre chacun en mesure de faire valoir ses réclamations, asseoir la société sur le respect réciproque du droit et de la solidarité des intérêts, associer le capital, le travail et l'intelligence dans les proportions les plus équitables à la production, écouter, étudier, discuter toutes les revendications, équilibrer toutes les forces économiques pour arriver par la science à la justice sociale, telle nous paraît la tâche de la démocratie.¹³⁷

Een waar en evenwichtig beeld van de sociale krachten bekomen en inzicht verkrijgen in de maatschappelijke noden om tot een rechtvaardige samenleving te komen, dit was de opdracht van de mimetische representatie, zoals de progressisten zich die wensten.

137 *La Réforme*, 11 januari 1886.

De taal van het anti-parlementarisme. Poëzie en politiek in Nederland 1870-1940

ILJA VAN DEN BROEK

Taal verloor in het interbellum zijn vanzelfsprekendheid als belangrijkste smeermiddel in de raderen van politiek en maatschappij. De functie en waarde van het woord stonden ter discussie; een discussie die de kern van de toenmalige (parlementaire) politiek raakte. Dit artikel onderzoekt de talige context van het Nederlandse parlement door de politieke geschiedenis in verband te brengen met de vormexperimenten in de poëzie vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. In de politiek, binnen en buiten het parlement, ontstond twijfel over wat taal wel en niet vermag. Ook in de poëzie werd dit vraagstuk diep doorvoeld en uitvoerig geëxploreerd. Door beide ontwikkelingen aan elkaar te relateren kan nieuw licht worden geworpen op de crisis van de democratie in deze periode.

De felle en aanhoudende kritiek op de in zichzelf gekeerde cultuur van eindeloos en, volgens de critici: machteloos, praten in het parlement was een symptoom van een fundamentele ontwikkeling. Zij wortelde in een veranderende visie op de mogelijkheden en de werking van taal, die breed werd ervaren en geuit in de samenleving. Het parlement was als het symbool van de (pratende) politiek het natuurlijke culminatiepunt voor deze klachtenstroom. Zij was een bolwerk van (liberale) beschaving, maar vooral ook de plek waar de machtsuitoefening door de, volgens traditionele regels en met holle retoriek functionerende, taal gestalte kreeg. Het werd, zoals historicus Piet de Rooy schrijft, gezien 'als een praatcollege, waar kleingeestige lieden elkaar vliegen afvingen en er vooral op uit waren niets belangrijks tot stand te brengen.'¹ De parlementaire politiek was, doordat zij zich bediende van de taal als instrument, machteloos wanneer het er werkelijk op aan kwam.

A. A. de Jonge onderscheidde de 'grote' en 'kleine' crisis van de democratie: fundamentele bezwaren waren vermengd met (instrumentele) kritiek op het functioneren van het staatsbestel.² In de politieke geschiedschrijving wordt deze periode van ontevredenheid met de bestaande staatsvorm vooral geïnterpreteerd en onderzocht als een 'kleine crisis' — ogenschijnlijk als gevolg van de historische ontwikkeling in Nederland, waarin het afschaffen van de parlementaire democratie nooit daadwerkelijk aan de orde was. De historiografie richt zich met name op klachten over de werkwijze van het systeem. Deze betroffen bijvoorbeeld de gevolgen van hervormingen, zoals de afschaffing van het districtenstelsel en de invoering van het algemeen kiesrecht. De sociale en intellectuele bovenlaag vond dat het peil van het parlementaire debat daalde door het verdwijnen van (intellectueel en sociaal) boven de middelmaat

¹ R. Aerts, e. a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Den Haag, 1999) 181.

² A. A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen, 1968) 6, 19-21.